

TURKISH ECONOMIC ASSOCIATION

DISCUSSION PAPER 2004/23

[http ://www.tek.org.tr](http://www.tek.org.tr)

**1994, 2002 ve 2003 YILLARI HANEHALKI
GELİR VE TÜKETİM HARCAMALARI
ANKETLERİ:
ANKET SONUÇLARINA FARKLI BİR
BAKIŞ**

Zafer Yükseler

December, 2004

**1994, 2002 VE 2003 YILLARI HANEHALKI
GELİR VE TÜKETİM HARCAMALARI ANKETLERİ:
ANKET SONUÇLARINA FARKLI BİR BAKIŞ**

**Zafer YÜKSELER
Danışman**

T.C.Merkez Bankası

(zafer.yukseler@tcmb.gov.tr)

Aralık 2004

İÇİNDEKİLER

1. Giriş	3
2. Hanehalkı Kullanılabilir Geliri ve Gelir Dağılımı	3
a. Hanehalkı Yıllık Ortalama Kullanılabilir Geliri	5
b. Fertlerin Yıllık Ortalama Kullanılabilir Geliri	7
c. Gelir Türlerine Göre Kullanılabilir Gelirin Dağılımı	8
3. Hanehalkı Tüketim Harcamaları	11
a. Gelir Grupları İtibariyle Hanehalkı Tüketim Harcamaları	12
b. Fert Başına Tüketim Harcaması	13
c. Tüketim Harcamalarının Harcama Gruplarına Dağılımı	15
d. Nispi Fiyat Yapısındaki Değişim	15
e. 2003 Yılında Farklı Kriterlere Göre Tüketim Harcamalarının Yapısı	16
f. Gelir Dilimlerine Göre Tüketim Harcamalarının Gruplara Dağılımı	17
4. Üç Büyük İl'de Tüketim Harcamalarının Yapısı ve Gelirin Dağılımı	19
5. Gelir ve Tüketim Düzeyinin Makro Büyüklüklerle Karşılaştırılması	21
6. Sonuç ve Değerlendirme	23
KAYNAKLAR	27

1.Giriş :

Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003 yılı hanehalkı tüketim harcamaları ve gelir dağılımı anketlerini, 2002 yılı anketinin ardından yayınlamış bulunmaktadır. Bilindiği gibi, DİE 1994 yılında da hanehalkı tüketim harcamalarına ilişkin çalışmalar yapmış ve 1994 anketini baz alarak Tüketici Fiyatları Endeksini oluşturmuştu. 2003 yılı hanehalkı tüketim anketi bulgularından yararlanılarak yeni bir tüketici fiyatları endeksi oluşturulması planlanmaktadır. 2003 yılı anket bulgularının önceki anket sonuçları ile karşılaştırılmasından önce, 1994, 2002 ve 2003 yılı tüketim harcamaları ve gelir dağılımı anketlerinin temel özellik ve farklılıklarını belirtmekte yarar görülmektedir. Anketlerin temel özellik ve farklılıklarını şu şekilde özetleyebiliriz;

- 1994 Hanehalkı Tüketim Harcamaları Anketi, 1 Ocak-31 Aralık 1994 tarihleri arasında her ay değişen kentsel kesimden 1.522, kırsal kesimden 666 olmak üzere aylık 2.188, yıllık 26.256 haneye uygulanmıştır. İkinci aşamada, Şubat-Mayıs 1995 tarihleri arasında, bu 26.256 örnek haneye "Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi" uygulanarak, gelir dağılımına ilişkin bilgiler elde edilmiştir.
- DİE, 2002 yılından itibaren daha küçük bir örnek hacmi ile her yıl düzenli olarak Hanehalkı Bütçe Anketi uygulamayı planlamıştır. 2002 Hanehalkı Bütçe Anketi, 1 Ocak- 31 Aralık 2002 tarihleri arasında bir yıl süre ile kentsel kesimden her ay değişen 650 ve kırsal kesimden yine her ay değişen 150 hane olmak üzere aylık 800, yıllık 9.600 örnek hanehalkına uygulanmıştır. Aynı anketten, tüketim harcamaları ve gelir dağılımına ilişkin bilgiler derlenmiştir.
- 2003 Hanehalkı Bütçe Anketi ise, 1 Ocak-31 Aralık 2003 tarihleri arasında bir yıl süre ile kentsel kesimden her ay değişen 1.512 ve kırsal kesimden her ay değişen 648 hanehalkı olmak üzere aylık toplam 2.160, yıllık toplam 25.920 örnek hanehalkına uygulanmıştır. Ankette, gelir dağılımı, istihdam ve sosyo-ekonomik yapıya ilişkin bilgiler de elde edilmiştir.
- 1994 Anketinde 12 + yaş üstündekiler istihdama dahil edilirken, 2002 ve 2003 Anketlerinde 15 + yaş üstündekiler kapsanmıştır.
- Her üç ankette de, kent-kır ayırımına göre bilgi derlenmiştir. Nüfusu 20.001 ve üzeri olan yerleşim yerleri "Kentsel Yerler", nüfusu 20.000 ve altı olan yerler "Kırsal Yerler" olarak tanımlanmıştır. 1994 ve 2003 Anketinde bölgelere göre de bilgiler açıklanmıştır. Ancak, 2003 Anketinde, "İstatistiki Bölge Birimlerine" göre sınıflandırma yapılmıştır (Kaynak: DİE, "2003 Hanehalkı Bütçe Anketinin Kapsamı, Yöntemi Tanım ve Kavramları", Haber Bülteni, 14 Eylül 2004).

2.Hanehalkı Kullanılabilir Geliri ve Gelir Dağılımı :

1963-2003 döneminde, Türkiye'de çeşitli kişi ve kuruluş tarafından sekiz adet gelir dağılımı çalışması yapılmıştır. 1987, 1994, 2002 ve 2003 yılı gelir dağılımı araştırmaları Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından gerçekleştirilmiştir.

1963-2003 döneminde yapılan bu sekiz adet gelir dağılımı çalışmasını karşılaştırırken, kullandıkları yöntem ve örneklem hacimlerindeki farklılıkların dikkate alınması gerekmektedir. 1994-2003 döneminde, DİE tarafından yapılan üç çalışmada da yöntem ve örneklem hacmi farklılıkları bulunmaktadır. Örnek hacmi bakımından, 1994 ve 2003 anketi birbirleriyle daha uyumludur (her iki ankette de yaklaşık 26 bin örnek hane ile anket yapılmıştır), ancak, 2002 Anketi, yıllık 9.600 örnek haneye uygulanması nedeniyle, 1994 ve 2003 Anketlerine göre daha sınırlı bir örnek hacmine sahiptir. Dikkate alınması gereken diğer bir husus da, 1994 ve 2002 yıllarının ekonomik kriz ve krizden çıkış yılları olmasıdır. 2003 yılı makroekonomik göstergeler açısından, istihdam hariç, daha normal bir yıl olarak değerlendirilebilir.

Tablo: 1 – Türkiye’de Gelir Dağılımı Araştırma Sonuçları

	1963	1968	1973	1986	1987	1994	2002	2003
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Birinci % 20 (Q1)	4.5	3.0	3.5	3.9	5.2	4.9	5.3	6.0
İkinci % 20 (Q2)	8.5	7.0	8.0	8.4	9.6	8.6	9.8	10.3
Üçüncü % 20 (Q3)	11.5	10.0	12.5	12.6	14.1	12.6	14.0	14.5
Dördüncü % 20 (Q4)	18.5	20.0	19.5	19.2	21.2	19.0	20.8	20.9
Beşinci % 20 (Q5)	57.0	60.0	56.5	55.9	49.9	54.9	50.1	48.3
GİNİ KATSAYISI	0.55	0.56	0.51	0.46	0.43	0.49	0.44	0.42
Q 5 / Q 1	12.7	20.0	16.1	14.3	9.6	11.2	9.5	8.1
Q 1 + Q 2	13.0	10.0	11.5	12.3	14.8	13.5	15.1	16.3

Kaynak: DİE, DPT.

(1)1963 – Çavuşoğlu ve Hamurdan (1966)

(2)1968 – Bulutay, Timur ve Ersel (1971)

(3)1973 – Devlet Planlama Teşkilatı (1976)

(4)1986 – Esmer, Fişek ve Kalaycıoğlu (1986)

(5)1987 – Devlet İstatistik Enstitüsü

(6)1994 – Devlet İstatistik Enstitüsü

(7)2002 – Devlet İstatistik Enstitüsü

(8)2003 – Devlet İstatistik Enstitüsü

2003 Anketi, gelir dağılımının en adil olduğu sonucunu veren anket olmuştur. 2003 Anket sonuçlarına göre, gelir dağılımı Türkiye genelinde, kent ve kırsal kesimde önemli bir iyileşme göstermektedir. Düşük gelir gruplarının gelirden aldıkları pay artarken, en üst gelir grubunun aldığı pay gerilemiş ve beşinci ve birinci % 20’lik gelir dilimleri arasındaki gelir farklılıkları önemli ölçüde azalmıştır. Türkiye genelinde, 1994 yılında beşinci % 20’lik gelir grubu birinci % 20’lik gelir grubunun 11.2 katı gelir elde ederken, bu katsayı 2002 yılında 9.5 kate, 2003 yılında ise 8.1 kate gerilemiştir.

Gelir eşitsizliğindeki düzelmelerin bir diğer göstergesi de, 1994 yılında Türkiye genelinde 0.49 olan Gini Katsayısının 2002 yılında 0.44’e, 2003 yılında ise 0.42’ye gerilemesidir. Kentlerde, gelir dağılımındaki iyileşme daha belirgin olmuş ve 1994 yılında 0.51 olan Gini Katsayısı, 2002 ve 2003 yıllarında, sırasıyla, 0.44 ve 0.42 olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılına göre gelir dağılımındaki iyileşme, kırsal kesimde daha sınırlı olmuştur.

Tablo: 2 – Gelir Dağılımı

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Birinci % 20 (Q1)	4.9	5.3	6.0	4.8	5.5	6.1	5.6	5.2	6.4
İkinci % 20 (Q2)	8.6	9.8	10.3	8.2	9.7	10.3	10.1	10.3	11.0
Üçüncü % 20 (Q3)	12.6	14.0	14.5	11.9	13.9	14.5	14.8	14.7	15.0
Dördüncü % 20 (Q4)	19.0	20.8	20.9	17.9	20.5	20.8	21.8	21.7	21.2
Beşinci % 20 (Q5)	54.9	50.1	48.3	57.2	50.4	48.3	47.7	48.0	46.3
Gini Katsayısı	0.49	0.44	0.42	0.51	0.44	0.42	0.41	0.42	0.39
Q 5 / Q 1	11.2	9.5	8.1	11.9	9.2	7.9	8.5	9.2	7.2
Q 1 + Q 2	13.5	15.1	16.3	13.0	15.2	16.4	15.7	15.5	17.4

Kaynak: DİE.

DİE 2003 Anketinde, hanelerin farklı büyüklük ve bileşimleri nedeniyle yaratmış olduğu sorunları gidermek için ilk kez “Eşdeğerlik Ölçeği”ne göre de gelir dağılımı sonuçları 2002 ve 2003 yılları için hesaplanmıştır. DİE basın bülteninde, eşdeğerlik ölçeği ve kullanıma nedeni şu şekilde tanımlanmıştır; **“Eşdeğerlik ölçeği:** Her ilave hanehalkı üyesinin aileye getirdiği ek harcamanın öncekiler kadar olmadığı ve yaş-cinsiyet farklılıkları nedeniyle hanedeki fertlerin tüketimlerinin birbirinden farklı olduğu varsayımları altında, her bir hanehalkı büyüklüğünün kaç yetişkine denk olduğunu ortaya koyan katsayıdır. Bu katsayılar kullanılarak hanehalklarının gerçek büyüklükleri hesaplanmış, hanelerin kaç eşdeğer fertten meydana geldiği belirlenmiştir. Ayrıca hesaplanan ulusal eşdeğerlik ölçeği, Hanehalkı Bütçe Anketinden elde edilen Türkiye genelindeki ortalama hanehalkı büyüklüğü dikkate alınarak iki yetişkin ve iki çocuktan oluşan dört kişilik hanenin eşdeğer büyüklüğüne göre düzeltilmiştir. Böylece farklı büyüklük ve bileşimlerdeki (yetişkin ve çocuk sayısı itibarıyla) hanehalkları arasında karşılaştırmalar yapmak mümkün hale gelmiştir.”

DİE tarafından hesaplanan "Ulusal Eşdeğer Fert Ölçeğine" göre gelir dağılımı sonuçları 2002 ve 2003 yılları için Tablo:3'te verilmektedir. Buna göre, gelir dağılımındaki iyileşme Türkiye genelinde sınırlı kalırken, kentsel kesimde gelir dağılımının bir yıl içinde ciddi ölçüde iyileştiği, kırsal kesimde ise önemli ölçüde bozulduğu görülmektedir. Kentsel kesimde, Gini Katsayısı 0.46'dan 0.43'e gerilemekte ve beşinci gelir dilimi ile birinci gelir dilimi arasındaki gelir farklılığı 13.3 kattan 8.8 kata inmektedir. Buna karşın, kırsal kesimde Gini Katsayısı 0.41'den 0.40'a gerilemekte, ancak beşinci ve birinci gelir dilimi arasındaki gelir farklılığı 5.2 kattan 7.8 kata yükselmektedir. 2002-2003 döneminde, kırsal kesimde sadece beşinci gelir diliminin kullanılabilir gelirden aldığı pay artarken, diğer gelir dilimlerinin payı gerilemektedir. Tablo:1'de verilen dağılım ile Tablo:3'te ulusal eşdeğer fert ölçeğine göre verilen dağılım, 2003 yılı için önemli ölçüde benzerlikler gösterirken, 2002 yılı verileri kent ve kırsal kesimde ciddi ölçüde farklılaşmaktadır. 2002 yılında gözlenen bu farklılaşmanın nedeninin, DİE tarafından açıklığa kavuşturulmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Tablo . 3 – Ulusal Eşdeğer Fert Ölçeğine Göre Gelir Dağılımı

	Türkiye		Kent		Kır	
	2002	2003	2002	2003	2002	2003
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Birinci % 20	5.2	5.5	4.2	5.6	7.5	6.0
İkinci % 20	9.7	10.0	7.8	10.1	13.5	10.5
Üçüncü % 20	14.0	14.4	12.8	14.4	16.6	15.1
Dördüncü % 20	20.8	20.9	19.6	20.6	23.2	21.5
Beşinci % 20	50.2	49.3	55.7	49.2	39.2	46.9
Gini Katsayısı	0.44	0.43	0.46	0.43	0.41	0.40
Q 5 / Q 1	9.7	9.0	13.3	8.8	5.2	7.8
Q 1 + Q 2	14.9	15.5	12.0	15.7	21.0	16.5

Kaynak: DİE.

a. Hanelerin Yıllık Ortalama Kullanılabilir Geliri

2002 yılının ardından 2003 yılı Anketi'nde de gelir dağılımının en üst gelir grubu aleyhine bozulduğu gözlenmektedir. Türkiye genelinde, yıllık hane başına kullanılabilir gelir 1994-2003 döneminde 65.3 kat artarak 165 milyon liradan 10.768 milyon liraya çıkmıştır. Bu dönemde, en üst gelir grubunun hanehalkı kullanılabilir geliri ise 57.4 kat artmış ve 453 milyon liradan 26.014 milyon liraya yükselmiştir. Böylece, en üst gelir grubu ile en düşük gelir grubu arasındaki farklılık 1994 yılında 11.3 kat iken, 2002 yılında 9.5 kate, 2003 yılında ise 8.1 kate gerilemiştir.

Tablo: 4 – Hane Başına Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelir

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
Hane Sayısı (Bin)	13.383	16.447	16.745	7.516	10.093	10.687	5.867	6.353	6.058
Top.Kul.Gelir (Tril.TL.)	2.209	143.777	180.305	1.522	98.493	128.968	688	45.284	51.337
Ort.Hane Büy. (Kişi)	4.45	4.16	4.13	4.24	4.07	3.93	4.71	4.30	4.48
Hane Başına Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelir (Milyon TL.)									
Ortalama	165	8.742	10.768	202	9.758	12.068	117	7.128	8.475
Birinci % 20	40	2.312	3.228	49	2.693	3.670	33	1.867	2.722
İkinci % 20	71	4.288	5.537	83	4.748	6.219	59	3.685	4.652
Üçüncü % 20	104	6.128	7.792	120	6.774	8.770	87	5.247	6.377
Dördüncü % 20	157	9.107	11.270	181	9.978	12.567	128	7.743	8.992
Beşinci % 20	453	21.875	26.014	579	24.598	29.114	280	17.096	19.631
Q5 / Q1	11.33	9.46	8.06	11.82	9.13	7.93	8.48	9.16	7.21
Yıllık Net Asgari Ücret (Milyon TL.)	25	2.083	2.712	25	2.083	2.712	25	2.083	2.712
Hane Başına Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelirin Net Asgari Ücrete Oranı									
Toplam	6.60	4.20	3.97	8.08	4.68	4.45	4.68	3.42	3.13
Birinci % 20	1.60	1.11	1.19	1.96	1.29	1.35	1.32	0.90	1.00
Beşinci % 20	18.12	10.50	9.59	23.16	11.81	10.74	11.20	8.21	7.24

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

1994-2003 döneminde, kentlerde yıllık hane başına kullanılabilir gelirdeki artış 59.7 kat ile Türkiye geneline göre daha sınırlı olmuştur. İlk dört gelir diliminin hanehalkı gelirleri, Türkiye genelinde olduğu gibi ortalamanın üzerinde artmış, ancak en üst gelir dilimindeki artış 50.3 kat

olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılında, beşinci % 20'lik dilimdeki ortalama hane geliri birinci % 20'lik dilimin 11.8 katı iken, bu oran 2002 yılında 9.1 kate, 2003 yılında ise 7.9 kata gerilemiştir.

Kırsal kesimde 1994-2003 döneminde, hane başına yıllık ortalama gelir 72.4 kat artış göstererek 8.475 milyon liraya yükselmiştir. Bu dönemde, dördüncü ve beşinci % 20'lik gelir dilimlerinin ortalama hane gelirleri daha düşük oranda artarken, 2003 yılında özellikle birinci % 20'lik dilimin gelirinde ortalamanın üzerinde bir artış gerçekleşmiştir. Kırsal kesimde ortalama hane geliri 2003 yılında 2002 yılına göre yüzde 18.9 oranında artarken, bu artış birinci % 20'lik gelir diliminde yüzde 45.8 olmuştur. Bu gelişmenin etkisiyle, 2002 yılında en düşük gelir grubu aleyhine bozulan gelir dağılımı, 2003 yılında önemli bir iyileşme göstermiştir. Nitekim, 2002 yılında 9.2 kata çıkan en yüksek gelir ile en düşük gelir dilimi arasındaki fark, 2003 yılında 7.2 kata gerilemiştir.

1994 yılında, hane başına yıllık ortalama gelir yıllık net asgari ücretin 6.6 katı iken, 2002 yılında 4.2 katına, 2003 yılında ise 4.0 katına gerilemiştir. Belirgin düşüş kentlerde ve en üst gelir grubunda gözlenmiştir. 2003 yılında, en düşük gelir grubunun geliri ile asgari ücret arasındaki ilişkide iyileşme meydana gelmiştir. 1994-2003 döneminde, asgari ücrette TÜFE'nin üzerinde bir artış meydana gelmiştir. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde asgari ücretteki yıllık ortalama reel artış yüzde 3 civarında gerçekleşmiştir.

Hane başına yıllık ortalama gelirdeki reel değişimi hesaplamak için, anketlerde cari fiyatlarla verilen ortalama hane gelirleri TÜFE ile deflate edilmiştir. Ortalama ve gelir dilimleri itibariyle reel değişimler incelendiğinde (Tablo:5), 1994-2003 döneminde, Türkiye geneli, kent ve kırsal kesimde hane başına gelirden reel gerileme gözlenmektedir. Türkiye genelinde ortalama hane gelirindeki yıllık ortalama reel gerileme yüzde 2.6 iken, bu gerileme kentlerde yüzde 3.6, kırsal kesimde ise yüzde 1.5 olmuştur. 2003 yılı anketinde, ortalama hane gelirinde reel gerileme olmasına karşın, gelir dilimleri itibariyle ortalama hane gelirlerinde önemli farklılaşmalar gözlenmektedir. Özellikle ilk iki gelir diliminde, ortalama hane gelirleri, sırasıyla yüzde 11.4 ve yüzde 3.1 oranında reel artış gösterirken, en üst gelir grubunda yüzde 5.1 oranında reel gerileme meydana gelmiştir. En üst gelir grubunun reel gelirlerindeki yüksek oranlı gerileme, 2002 ve 2003 yıllarında, gelir dağılımında ki iyileşmenin kaynağını oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle, tüm gelir dilimlerinin reel gelirleri gerilerken, en üst iki gelir dilimindeki reel gelir gerilemesinin daha yüksek olması, gelir dağılımının iyileşmesi ile sonuçlanmıştır.

Tablo: 5 –Hane Başına Ortalama Kullanılabilir Gelirdeki Reel Değişim (Yıllık Ortalama, Yüzde)

	Türkiye			Kent			Kır		
	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994
Ortalama	-2.8	-1.7	-2.6	-3.9	-1.3	-3.6	-1.1	-5.1	-1.5
Birinci % 20	-1.8	11.4	-0.3	-2.3	8.8	-1.2	-1.9	16.4	-0.1
İkinci % 20	-1.2	3.1	-0.7	-1.8	4.5	-1.2	-0.9	0.7	-0.6
Üçüncü % 20	-1.5	1.5	-1.2	-2.0	3.3	-1.4	-1.2	-3.0	-1.4
Dördüncü % 20	-1.7	-1.2	-1.6	-2.3	0.5	-2.0	-1.1	-7.3	-1.9
Beşinci % 20	-3.9	-5.1	-4.0	-5.4	-5.5	-5.4	-1.0	-8.4	-1.9
Hatırlatma için	Yıllık Ortalama Yüzde Değişme								
TÜFE	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5
Ort.Hane Geliri (Cari Fiy)	64.3	23.2	59.1	62.4	23.7	57.5	67.1	18.9	60.9
Top.Kul.Gelir (Cari Fiy.)	68.5	25.4	63.1	68.4	30.9	63.8	68.8	13.4	61.5
Hanehalkı Sayısı	2.6	1.8	2.5	3.8	5.9	4.0	1.0	-4.6	0.3
Hane Başına GSMH (Reel)(*)	0.5	4.0	0.8						
Hane Başına Özel Harca . Gelir (Reel) (**)	-1.4	1.8	-1.1						

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

(*) DİE'nin 1987 Fiyatlarıyla yayınladığı GSMH serisinden hesaplanmıştır.

(**) DPT'nin cari fiyatlarla verdiği Özel Harcanabilir Gelir serisi TÜFE ile deflate edilerek hesaplanmıştır.

1994-2003 döneminde, hane başına reel GSMH'da ki yıllık ortalama artış, 2003 yılındaki hızlı artışın etkisiyle, yüzde 0.8 olarak gerçekleşmiştir. Yine, bu dönemde DPT tarafından yayınlanan özel harcanabilir gelir serisinden yararlanarak hesaplanan, hane başına özel harcanabilir gelir ise reel olarak yüzde 1.1 oranında gerilemiştir. Özel harcanabilir gelir serisi, 2003 yılı hariç, genelde anketten elde edilen ortalama hane gelirindeki reel değişim ile tutarlılık göstermektedir. Ancak özel harcanabilir gelir, gelir dağılımı konusunda herhangi bir fikir vermemektedir. Gelir dağılımındaki değişimin kaynaklarının belirlenebilmesi açısından, kullanılabilir gelirin türleri önem taşımaktadır.

b. Fertlerin Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelirleri

1994 yılında, Türkiye genelinde 4.45 kişi olan hanehalkı büyüklüğü, 2002 yılında 4.16 kişiye, 2003 yılında ise 4.13 kişiye gerilemiştir. Kentlerde hanehalkı büyüklüğü, sırasıyla, 4.24 kişi, 4.07 kişi ve 3.93 kişi olarak gerçekleşmiştir. Kırsal kesimde ise, 1994 yılında 4.71 kişi olan hanehalkı büyüklüğü, 2002 yılında 4.30 kişiye gerilemiş, 2003 yılında ise 4.48 kişiye yükselmiştir.

Anket verilerine göre, 1994 yılında 59.5 milyon olan toplam fert sayısı, 2003 yılında 69.2 milyon kişiye çıkmıştır. 1994 yılında fertlerin yüzde 53.6'sı kentsel kesimde yaşarken, bu oran 2003 yılında yüzde 60.8'e yükselmiştir. Türkiye genelinde, birinci gelir diliminde bulunan fertlerin toplam içindeki payı 1994 yılında yüzde 17.1 iken, bu pay 2003 yılında yüzde 19.4'e ulaşmıştır. Bu dönemde, beşinci gelir diliminde bulunan fertlerin toplam nüfus içindeki payı ise yüzde 21.8'den yüzde 20.6'ya gerilemiştir.

Kentsel ve kırsal kesimde gelir dilimleri itibariyle hane büyüklüğünün değişim göstermesi, dönemler arası karşılaştırmalarda sorun yaratmaktadır. Bu nedenle, gelir dilimleri itibariyle daha anlamlı karşılaştırma yapabilmek için fertlerin aylık ortalama gelirlerinin kullanılmasının yararlı olacağı düşünülmektedir. Kentsel kesimde hane büyüklüğü genelde azalış eğilimini sürdürürken, kırsal kesimde 2003 yılında dördüncü gelir dilimi hariç, tüm gelir dilimlerinde ortalama hane büyüklüğü artış göstermiştir. Özellikle, birinci gelir diliminde Türkiye genelinde ve kırsal kesimde ortalama hane büyüklüğündeki artış, fert başına gelirdeki iyileşmeyi kısmen sınırlamıştır. Ortalama hane başına gelir-asgari ücret ilişkisi incelendiğinde, birinci gelir grubunda iyileşme gözlenirken, ortalama fert başına gelir- asgari ücret ilişkisi kentler dışında bozulma eğilimini devam ettirmiştir.

Tablo: 6 - Fert Başına Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelir

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
Fert Sayısı (Bin)	59.487	68.393	69.196	31.860	41.048	42.044	27.627	27.345	27.152
Top.Kul.Gelir (Tril.TL.)	2.209	143.777	180.305	1.522	98.493	128.968	688	45.284	51.337
Ort.Hane Büy. (Kişi)	4.45	4.16	4.13	4.24	4.07	3.93	4.71	4.30	4.48
Birinci % 20	3.80	3.70	4.01	3.84	3.93	3.83	3.63	3.39	4.06
Beşinci % 20	4.85	4.28	4.26	4.43	3.99	3.98	5.66	4.97	5.03
Fert Başına Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelir (Milyon TL.)									
Ortalama	37	2.102	2.606	48	2.399	3.067	25	1.656	1.891
Birinci % 20	11	625	804	13	686	957	9	551	671
İkinci % 20	16	1.042	1.384	20	1.152	1.625	13	922	1.079
Üçüncü % 20	23	1.423	1.880	27	1.632	2.208	18	1.207	1.448
Dördüncü % 20	34	2.075	2.656	41	2.405	3.095	25	1.606	1.953
Beşinci % 20	93	5.106	6.110	131	6.171	7.315	49	3.442	3.899
Q5 / Q1	8.45	8.17	7.60	10.08	9.00	7.64	5.44	6.25	5.81
Yıllık Net Asgari Ücret (Milyon TL.)	25	2.083	2.712	25	2.083	2.712	25	2.083	2.712
Fert Başına Yıllık Ortalama Kullanılabilir Gelirin Net Asgari Ücrete Oranı									
Toplam	1.48	1.01	0.96	1.92	1.15	1.13	1.00	0.80	0.70
Birinci % 20	0.44	0.30	0.30	0.52	0.33	0.35	0.36	0.26	0.25
Beşinci % 20	3.72	2.45	2.25	5.24	2.96	2.70	1.96	1.65	1.44

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamamız.

1994-2003 döneminde, Türkiye genelinde fert başına yıllık ortalama gelir 70.4 kat artış göstermiştir. Bu artış, kentlerde 63.9 kat iken, kırsal kesimde 75.6 kat olarak gerçekleşmiştir. Türkiye genelinde ve kentlerde en üst gelir grubunda fert başına gelirdeki artış ortalamasının önemli ölçüde altında kalırken, kırsal kesimde tersine bir eğilim gözlenmiştir. 1994-2003 döneminde kırsal kesimde, en düşük gelir grubunda fert başına gelir 75.4 kat ile ortalamasının altında artarken, en üst gelir grubundaki artış 79.6 kat olmuştur.

Tablo: 7 – Fert Başına Ortalama Kullanılabilir Gelirdeki Reel Değişim (Yıllık Ortalama, Yüzde)

	Türkiye			Kent			Kır		
	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994
Ortalama	-1.9	-1.1	-1.8	-3.5	2.0	-2.9	0.0	-8.9	-1.1
Birinci % 20	-1.9	2.7	-1.4	-2.8	11.3	-1.4	-1.0	-2.8	-1.2
İkinci % 20	-0.3	6.0	0.4	-1.8	12.6	-0.3	0.8	-6.6	0.0
Üçüncü % 20	-0.9	5.4	-0.2	-1.2	8.0	-0.2	0.1	-4.2	-0.4
Dördüncü % 20	-1.1	2.2	-0.7	-1.6	2.7	-1.1	-0.4	-2.9	-0.7
Beşinci % 20	-2.4	-4.5	-2.6	-4.2	-5.4	-4.3	0.7	-9.6	-0.5
Hatırlatma için	Yıllık Ortalama Yüzde Değişme								
TÜFE	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5
Ort.Fert Geliri (Cari Fiy)	65.7	24.0	60.4	63.1	27.8	58.7	68.9	14.2	61.7
Top.Kul.Gelir (Cari Fiy.)	68.5	25.4	63.1	68.4	30.9	63.8	68.8	13.4	61.5
Fert Sayısı	1.8	1.2	1.7	3.2	2.4	3.1	-0.1	-0.7	-0.2
Fert Başına GSMH (Reel) (*)	1.3	4.6	1.7						
Fert Başına Özel Harca . Gelir (Reel) (**)	-0.6	2.5	-0.3						

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

(*) DİE'nin 1987 Fiyatlarıyla yayınladığı GSMH serisinden hesaplanmıştır. Anketteki fert sayıları kullanılmıştır.

(**) DPT'nin cari fiyatlarla verdiği Özel Harcanabilir Gelir serisi TÜFE ile deflate edilerek hesaplanmıştır. Anketteki fert sayıları kullanılmıştır.

1994-2003 döneminde fert başına reel gelir yılda ortalama yüzde 1.8 oranında gerilemiştir. Bu dönemde, fert başına reel gelirdeki yıllık ortalama gerileme kentlerde yüzde 2.9, kırsal kesimde ise yüzde 1.1 olmuştur. 2003 yılında, kentlerde fert başına reel kullanılabilir gelir, 2002 yılına göre en üst gelir dilimi dışında önemli oranda artış göstermiştir. Bu gelişmede, 2003 yılında kentlerde işsizlik oranının sınırlı şekilde azalmasının yanı sıra, asgari ücretteki reel artış ile emekli aylıklarında yapılan ayarlamaların etkili olduğu düşünülmektedir. Kırsal kesimde, 2003 yılında tarımsal gelirdeki düşüş ve işsizlik oranındaki yükselişin etkisiyle tüm gelir dilimlerinde fert başına reel gelir gerilemiştir. Kentlerdeki olumlu gelişme sonucunda, 2003 yılında Türkiye genelinde ilk dört gelir diliminde fert başına reel gelirler artış göstermiş, en üst gelir grubunda fert başına reel gelir ise yüzde 4.5 oranında gerilemiştir. Böylece, 2003 yılı genelinde fert başına reel gelirdeki gerileme yüzde 1.1 olarak gerçekleşmiştir. Ancak, fert başına GSMH ve fert başına özel harcanabilir gelirdeki reel artışlar incelendiğinde (Tablo: 7), 2003 yılı anketindeki yüzde 1.1 oranındaki bu gerilemenin aksine, sırasıyla, yüzde 4.6 ve yüzde 2.5 oranında artış meydana geldiği gözlenmektedir.

1994-2003 döneminde hane ve fert başına reel kullanılabilir gelirdeki gerileme, Türkiye geneli ve yerleşim yerleri itibarıyla yoksulluğun arttığına ve düşük gelir sorununun ağırlaştığına işaret etmektedir. Kasım 2000 ve Şubat 2001 tarihlerinde yaşanan krizlerin toplumun tüm kesimlerini olumsuz etkilemesi, işsizliğin artması ve işsiz kalma sürelerinin uzaması, hem hanehalkı gelirlerini reel olarak düşürmüş hem de hanehalklarının birikimlerinin erimesine neden olmuştur. Bu durum, yoksulluğun yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuştur. Diğer taraftan, 2002 ve 2003 anketlerine göre, en üst gelir grubunun reel gelirlerindeki azalışın düşük gelir gruplarına göre daha yüksek olması, gelir dağılımının daha adil olmasını da beraberinde getirmiştir. Diğer bir ifadeyle, "Refahta değil, sefalette eşitlik" sağlanmıştır.

c. Gelir Türlerine Göre Kullanılabilir Gelirin Dağılımı

Gelir dağılımı konusunun daha iyi irdelenebilmesi için, hanehalkı kullanılabilir gelirinin türleri itibarıyla dağılımının incelenmesi gerekmektedir. DİE gelir dağılımı anketlerinde, kullanılabilir geliri; ücret, müteşebbis geliri, mülk geliri ve transfer geliri olarak

sınıflandırmaktadır. Mülk gelirleri, gayrimenkul ve menkul gelirlerinden oluşurken, 1994 yılı anketinde izafi kira gelirleri gayrimenkul gelirlerine dahil edilmiş, 2002 ve 2003 yılı anketlerinde ise izafi kira gelirleri gayrimenkul gelirlerine dahil edilmemiştir. Dolayısıyla, gelir türlerinin payları karşılaştırılırken, bu hususun dikkate alınması gerekmektedir. DİE verilerine göre, 1994-2003 döneminde maaş ve ücret gelirleri ile devletten yapılan transfer gelirlerinin hanehalkı gelirleri içinde payı önemli ölçüde artarken, müteşebbis gelirleri ve mülk gelirlerinin payında azalış görülmektedir.

Müteşebbis gelirlerinin kullanılabilir gelir içinde payı 1994 yılında yüzde 42.2 iken, bu pay 2002 yılında yüzde 34.5'e, 2003 yılında ise yüzde 32'ye düşmüştür. Müteşebbis gelirlerinin payındaki gerileme tarım sektöründen kaynaklanmaktadır. Üretim ve istihdam içinde zamanla tarım sektörünün ağırlığının azalması, bu sektörde yaratılan gelirin toplam kullanılabilir gelir içindeki payının azalmasını da beraberinde getirmiştir. Tarım hariç müteşebbis gelirlerinin payı 1994-2002 döneminde yüzde 25.7'den yüzde 21.3'e gerilemiş, ancak 2003 yılında tekrar yüzde 22.2'ye yükselmiştir. Kırsal kesimde tarım geliri, payı azalmakla birlikte, en önemli kullanılabilir gelir unsuru olmaya devam etmektedir

Tablo : 8 – Hanehalkı Kullanılabilir Gelirinin Türlerine Göre Dağılımı (%)

Gelir Türleri	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Maaş ve Ücret	23.7	35.8	38.7	27.4	41.9	45.3	15.7	23.1	22.7
Yevmiye	4.6	2.9	3.1	4.6	2.6	2.6	4.7	3.5	4.3
Müteşebbis Geliri	42.4	34.5	32.0	33.3	25.7	24.2	62.5	52.7	50.9
Tarım	16.7	13.2	9.8	2.6	1.9	1.4	47.8	36.7	30.2
İmalat	4.4	3.3	4.0	5.4	3.4	4.6	2.1	3.3	2.5
İnşaat	1.7	1.3	1.3	2.4	1.5	1.4	0.4	0.8	1.0
Ticaret	14.4	9.8	10.5	16.8	11.5	10.0	8.9	6.2	11.7
Hizmet	5.2	6.9	6.4	6.0	7.4	6.8	3.3	5.8	5.5
Mülk Geliri(1)	19.3	9.3	6.2	24.5	11.4	7.3	7.7	4.7	3.6
Gayrimenkul	11.6	4.1	3.6	13.9	5.1	4.4	6.5	2.0	1.5
İzafi Kira(2)	6.6			7.8			3.9		
Gerçek Kira(2)	5.0	4.1	3.6	6.1	5.1	4.4	2.6	2.0	1.5
Menkul Kıymet	7.7	5.2	2.6	10.6	6.3	2.9	1.2	2.7	2.1
Transfer Geliri	10.0	17.5	20.0	10.3	18.3	20.6	9.5	16.0	18.5
Devletten	6.9	14.2	17.5	7.4	15.0	18.0	5.9	12.7	16.2
Yurtdışından	1.4	0.9	0.6	1.1	0.7	0.5	2.1	1.3	0.8
Diğer	1.7	2.4	1.9	1.7	2.6	2.1	1.5	2.0	1.6

Kaynak : DİE

(1)2002 ve 2003 yılında izafi kira gelirleri kullanılabilir gelire dahil değildir.

(2)1994 Hanehalkı Tüketim Harcamaları Anketinden hesaplanmıştır

1994-2003 döneminde hanehalkı kullanılabilir geliri içinde **maaş ve ücretlerin** payı, Türkiye genelinde yüzde 23.7'den yüzde 38.7'ye, kentlerde ise yüzde 27.4'ten yüzde 45.3'e çıkmıştır. Hanehalkı fertleri içinde ücretli ve maaşlı çalışanların sayısındaki artış bu gelişmede etkili olmuştur. Ancak, maaş ve ücretlerin payındaki bu hızlı yükselme diğer göstergelerle tam uyum göstermemektedir. Nitekim, gelir yöntemi ile hesaplanan GSYİH verilerine göre, işgücü ödemelerinin (gelir vergisi ve sosyal güvenlik primleri dahil) GSYİH'ya oranı 1994 yılında yüzde 25.5 iken, 2002 yılında yüzde 26.3, 2003 yılında ise yüzde 26.1 olarak gerçekleşmiştir (Kaynak: DİE-Gelir Yöntemiyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Sonuçları, Basın Bültenleri). Net işgücü ödemelerine ilişkin bilgiler 2002 ve 2003 yılları için gelir yöntemiyle GSYİH hesaplarında da bulunmaktadır. Buna göre, her iki yılda da net işgücü ödemelerinin GSYİH içindeki payı yüzde 18 civarında bulunmaktadır. Ayrıca, net işgücü ödemelerinin mutlak değerleri, anketlerden elde edilen maaş ve ücret gelirleri ile önemli ölçüde uyumluluk göstermektedir. GSYİH serisine göre, 2002'de 49.9 katrilyon lira, 2003 yılında ise 65.0 katrilyon liralık net işgücü ödemesi yapılmıştır. Bu yıllar için, anketlerde yer alan maaş-ücret-yevmiye ödemeleri ise, sırasıyla, 51.7 katrilyon lira ve 67.6 katrilyon liradır. Mutlak değerler arasında fazla farklılık olmaması, anketlerde diğer gelir unsurlarının, özellikle mülk gelirlerinin yeterince tespit edilemediğine işaret etmektedir. Bu durum, kullanılabilir gelir içinde maaş ve ücretlerin payının olduğundan

yüksek görünmesine neden olurken, gelir dağılımının daha adil dağıldığı sonucunu da ortaya çıkarmaktadır.

1994 yılında yüzde 10 olan **transfer gelirlerinin** hanehalkı kullanılabilir geliri içindeki payı, 2003 yılında Türkiye genelinde yüzde 20'ye, kentlerde ise yüzde 20.6'ya yükselmiştir. Yurtdışından sağlanan transfer gelirlerinin (işçi dövizleri gibi) zaman içinde önemi azalırken, devlet tarafından yapılan transfer ödemelerinin ağırlık kazanması, hanehalkı kullanılabilir geliri içinde transferlerin önemini artırmıştır. Sosyal güvenlik sisteminden maaş alan emekli sayısındaki artış, vergi iadeleri, belediyeler-vakıflar aracılığıyla yapılan sosyal yardımlardaki artış ve çeşitlenme devlet tarafından yapılan transferlerin artmasını sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde, tarıma dönük destekleme sisteminde değişikliğe gidilerek, doğrudan gelir desteği sistemi kapsamında çiftçilere ödeme yapılması ve bazı ürünler için prim uygulanması, özellikle kırsal kesimde devletten elde edilen transfer gelirlerinin artmasına katkıda bulunmuştur.

Hanehalkı Bütçe Anketlerine göre, **menkul kıymet gelirlerinin** hanehalkı kullanılabilir geliri içindeki payı 1994 yılında yüzde 7.7 iken, bu pay 2002 yılında yüzde 5.2'ye, 2003 yılında ise yüzde 2.6'ya gerilemiştir. Kırsal kesimde, menkul kıymet gelirlerinin payı yüzde 1.2'den yüzde 2.1'e yükselirken, kentlerde menkul kıymet gelirlerinin payı yüzde 10.6'dan yüzde 2.9'a inmiştir.

1990'lı yıllar boyunca, Türkiye'de mali piyasalardaki hızlı gelişim, yeni mali araçların gittikçe yaygınlaşması ve mali araçların reel getirilerinin yüksekliği tartışılmıştır. Ancak, Hanehalkı Bütçe Anketine göre, 2002 ve 2003 yıllarında aksine bir gelişme yaşanmış ve bu piyasalardan elde edilen menkul kıymet gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki payı önemli ölçüde gerilemiştir.

1994-2002 döneminde, menkul kıymet gelirlerinin kaynağını oluşturan mali varlıklarda, gerek değer gerek GSMH'ya oran olarak önemli bir artış gözlenmiş, 2003 yılında ise Döviz Tevdiat Hesaplarının (DTH) Türk lirası karşılıklarındaki düşüş nedeniyle, sınırlı bir azalış meydana gelmiştir. 1994 yılında toplam mali varlıkların GSMH'ya oranı yüzde 47.3'ten 2002 yılında yüzde 109.8'e yükselmiş, 2003 yılında ise yüzde 106.1'e gerilemiştir. Bu dönemde toplam mali varlıklardaki 58.8 puanlık artışın 6.7 puanı TL.mevduatlardan, 5.3 puanı döviz tevdiat hesaplarından ve 46.8 puanı ise menkul kıymet-menkul kıymet yatırım fonlarındaki artıştan kaynaklanmıştır. En belirgin artış 40.3 puan ile kamu menkul kıymetlerinde gözlenmiştir. Kamu menkul kıymetlerindeki bu artış, konsolide bütçe iç borç faiz ödemelerine de yansımıştır. Nitekim, iç borç faiz ödemelerinin GSMH'ya oranı 1994 yılında yüzde 6.0 iken, bu oran 2002 yılında yüzde 17'ye kadar çıkmış, 2003 yılında ise yüzde 14.8 olarak gerçekleşmiştir. Bu yükselme, iç borç stokundaki artışın yanısıra DİBS faiz oranlarının yüksekliğinden de kaynaklanmıştır.

Son yıllarda tasarruf sahipleri daha likit ve vergisel avantajları nedeniyle de getirisi yüksek olan repo, yatırım fonu ve DİBS alımı gibi yeni yatırım araçlarına yönelmişlerdir. Bu eğilim, klasik tasarruf aracı olan mevduatın mali varlıklar içindeki ağırlığını azaltmış ve menkul kıymet gelirlerinin tespitini de zorlaştırmıştır. Yine de bankaların mevduata ödediği faizler, menkul kıymet gelirlerinin boyutunu yansıtmaması açısından önemli bir göstergesi oluşturmaktadır. 1994 yılında mevduata ödenen faizlerin GSMH'ya oranı yüzde 7.1 iken, bu pay 2002 yılında yüzde 9.6'ya yükselmiş, 2003 yılında ise faiz oranlarındaki gerilemenin etkisiyle yüzde 6.5'e gerilemiştir.

1994-2003 döneminde, mali varlık stokundaki artış yanısıra bunların, özellikle kamu menkul kıymetlerinin, reel getirileri yüksek düzeyde seyretmiştir. Nitekim, 1994-2003 döneminde TÜFE'deki ortalama yıllık artış yüzde 63.5 iken, ortalama DİBS bileşik faiz oranı yüzde 92 olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir ifadeyle, bu dönemde ortalama GSMH artışı yüzde 3.3 olurken, ortalama reel faiz oranı yüzde 17.4 olmuştur.

Tablo : 9 – Menkul Kıymet Gelirlerine ve Mali Piyasalara İlişkin Göstergeler

	Trilyon TL:			GSMH'ya oran (%)		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003
TOPLAM MALİ VARLIKLAR	1.832	302.011	378.479	47.3	109.8	106.1
1) TL.Mevduat	564	56.294	75.677	14.5	20.5	21.2
Tasarruf Mevduatı	331	34.679	45.116	8.5	12.6	12.6
2) DTH	541	72.255	68.932	14.0	26.3	19.3
3) Menkul Kıymet	699	164.116	214.012	18.1	59.7	60.0
Kamu	568	150.939	196.004	14.7	54.9	55.0
Özel	131	13.177	18.008	3.4	4.8	5.0
4) Menkul Kıy.Yatırım Fonu	28	9.346	19.858	0.7	3.4	5.5
PIYASA İŞLEM HACİMLERİ						
Hisse Senedi Piy.İşlem Hacmi	651	105.132	145.489	16.7	38.2	40.8
Repo-Ters Repo Piy.İşlem Hacmi	757	736.423	1.040.533	19.5	267.8	291.7
Kamu Menkul Kıy.Kesin Alım-Satımı	270	102.094	213.298	6.9	37.1	59.8
K.BÜT.İÇ BORÇ FAİZ ÖDEMESİ	233	46.807	52.719	6.0	17.0	14.8
MEVDUATA ÖDENEN FAİZLER	277	26.313	23.223	7.1	9.6	6.5
	Yıllık Ortalama Yüzde Değişim					
Hatırlatma İçin	2002/94	2003/02	2003/94			
DİBS Ortalama Bil.Faiz Oranı	98.9	45.0	92.0			
Ort.Dolar Kuru Artışı	63.3	-0.6	54.5			
TÜFE- Ortalama	69.0	25.3	63.5			
GSMH Ort.Büyüme Hızı	3.0	5.9	3.3			

Kaynak: TCMB, SPK, BDDK, DPT.

Mali varlıkların stok ve getirilerine ilişkin yukarıda verilen bilgiler incelendiğinde, 2002 ve 2003 yıllarında hanehalkı kullanılabilir geliri içinde menkul kıymet gelirleri payının yarı yarıya azalarak yüzde 2.6'ya kadar düşmesini izah etmek zorlaşmaktadır. Bu durum, ya hanehalklarının menkul kıymet gelirlerini gizlemelerinden ya da menkul kıymet gelirin tanımı ve tespitindeki zorluktan kaynaklanmaktadır. Özellikle son yıllarda, vergi avantajı nedeniyle hanehalklarının kamu menkul kıymetleri ve yatırım fonlarını tercih etmeleri ve bunların getirilerinin sabit faiz getirisi yerine sermaye kayıp ve kazancından oluşmasının menkul kıymet gelirin tespitini zorlaştırdığı düşünülmektedir.

3. Hanehalkı Tüketim Harcamaları :

Hane halkı Tüketim Harcamaları Anketlerinde, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan tüm hanehalkı fertleri kapsama alınmakta, ancak, anketlerde kurumsal nüfus olarak tanımlanan yaşlılar evi, huzur evleri, hapishane, askeri kışla, özel nitelikli hastane, otel, çocuk yuvalarında bulunan nüfus ile pratik nedenlerden dolayı göçer nüfus kapsam dışı tutulmaktadır (Kaynak: DİE, Haber Bültenleri). DİE'nin yıl ortası nüfus tahminleri ve Hanehalkı İşgücü Anketinde yer alan "Kurumsal Olmayan Sivil Nüfus" verileri kullanıldığında, tüketim anketi kapsamında olmayan kurumsal nüfusun 2002 yılında 1.2 milyon kişi ve toplam ülke nüfusu içindeki payının yüzde 1.8'i kadar olduğu tahmin edilmektedir.

Tüketim harcaması; hanehalklarının anket ayı içinde yaptığı satın alımlar, kendi üretiminden tüketimi, stoktan tüketim, haneye gelen aynı gelir ve transfer şeklindeki tüketimler, hanehalkının hediye/yardım etmek amacıyla satın aldıkları ile son bir yıl içinde satın alınan otomobil, beyaz eşya, bilgisayar, televizyon, kamera, mobilya, ısıtma ve soğutma sistemi gibi dayanıklı tüketim mallarına yapılan harcamaların aylık ortalaması olarak tanımlanmıştır. Anketlerden tüketim harcamalarının şekli incelendiğinde, satın alımların ağırlıklı bir pay aldığı, kendi üretiminden tüketim, aynı gelir, hediye ve stoktan tüketimin ise zaman içinde azaldığı gözlenmektedir. Nitekim, 1994, 2002 ve 2003 yıllarında satın alımların toplam tüketim içindeki payı, sırasıyla, yüzde 89.9, yüzde 91.1 ve yüzde 93.3 olarak gerçekleşmiştir.

Bu bölümde, gelir dilimleri ve yerleşim yerleri itibarıyla tüketim harcamalarındaki gelişimin yanısıra, tüketim harcamalarının harcama gruplarına göre dağılımı ve nispi fiyat yapısındaki değişimin etkileri incelenecektir.

a. Gelir Grupları İtibariyle Hanehalkı Tüketim Harcamaları

Aylık ortalama hanehalkı tüketim harcaması 1994-2003 döneminde 80.2 kat artarak 9.2 milyon Türk lirasından 738.3 milyon Türk lirasına yükselmiştir. Kentlerde tüketim harcamalarındaki artış 77.1 kat iken, kırsal kesimdeki artış 78.6 kat olmuştur.

Tablo: 10 – Hane Başına Aylık Ortalama Tüketim Harcaması (Gelire Göre Sıralı)

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
Hane Sayısı (Bin)	13.383	16.447	16.745	7.516	10.093	10.687	5.867	6.353	6.058
Top.Tük.Har. (Tril.TL.)	1.482	120.568	148.358	982	81.529	107.807	499	39.039	40.551
Ort.Hane Büy. (Kişi)	4.45	4.16	4.13	4.24	4.07	3.93	4.71	4.30	4.48
Hane Başına Aylık Ortalama Tüketim Harcaması (Milyon TL.)									
Ortalama	9.2	610.9	738.3	10.9	673.1	840.6	7.1	512.1	557.9
Birinci % 20	3.9	284.1	324.9	4.5	302.9	365.7	3.5	271.4	287.3
İkinci % 20	5.8	403.2	479.9	6.7	444.3	533.8	5.1	345.6	410.0
Üçüncü % 20	7.6	525.4	616.5	9.0	565.4	693.5	6.3	466.0	493.7
Dördüncü % 20	10.1	672	801.1	12.1	757.3	920.5	7.7	586.3	636.0
Beşinci % 20	18.7	1.166.8	1.469.3	22.2	1.295.8	1.689.7	12.9	888.4	962.3
Q5 /Q1	4.79	4.11	4.52	4.93	4.28	4.62	3.69	3.27	3.35
Aylık Net Asgari Ücret (Milyon TL.)	2.1	173.6	226.0	2.1	173.6	226.0	2.1	173.6	226.0
Hane Başına Aylık Ortalama Tüketim Harcamasının Net Asgari Ücrete Oranı									
Toplam	4.38	3.52	3.27	5.19	3.88	3.72	3.38	2.95	2.47
Birinci % 20	1.86	1.64	1.44	2.14	1.74	1.62	1.67	1.56	1.27
Beşinci % 20	8.90	6.72	6.50	10.57	7.46	7.48	6.14	5.12	4.26

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

Gelir grupları itibariyle tüketim harcamaları arasındaki farklılık, 1994 yılına göre 2003 yılında azalma göstermiştir. 1994 yılında, beşinci % 20'lik gelir grubunun aylık hanehalkı tüketimi birinci % 20'lik gelir grubunun aylık tüketiminin 4.8 katı iken, bu oran 2002 yılında 4.1 kate kadar geriledikten sonra, 2003 yılında tekrar 4.5 kate yükselmiştir. 2003 yılında birinci % 20'lik gelir grubunun aylık ortalama hanehalkı tüketimi 324.9 milyon Türk lirası, beşinci % 20'lik grubun aylık tüketimi ise 1.469.3 milyon Türk lirası olmuştur. Diğer bir ifadeyle, birinci % 20'lik gelir grubunun aylık hanehalkı tüketimi 1994 yılında aylık net asgari ücretin 1.86 katı iken, 2003 yılında asgari ücretin 1.44 katına gerilemiştir. Bu oranlar, beşinci % 20'lik gelir grubu için sırasıyla, 8.9 ve 6.5 kat olarak gerçekleşmiştir.

Tablo: 11 –Hane Başına Reel Tüketim Harcaması (Yıllık Ortalama,Yüzde Değişim) (Gelire Göre Sıralı)

	Türkiye			Kent			Kır		
	2002/1994	2003/2002	2003/1994	2002/1994	2003/2002	2003/1994	2002/1994	2003/2002	2003/1994
Ortalama	0.0	-3.5	-0.4	-0.9	-0.3	-0.9	1.0	-13.1	-0.7
Birinci % 20	1.1	-8.7	0.0	0.1	-3.6	-0.3	1.9	-15.5	-0.2
İkinci % 20	0.5	-5.0	-0.1	0.0	-4.1	-0.5	0.2	-5.3	-0.4
Üçüncü % 20	0.5	-6.3	-0.3	-0.7	-2.1	-0.9	1.3	-15.4	-0.7
Dördüncü % 20	0.0	-4.9	-0.6	-0.8	-3.0	-1.0	1.7	-13.4	-0.1
Beşinci % 20	-0.8	0.5	-0.7	-1.6	4.1	-1.0	0.4	-13.5	-1.2
Hatırlatma için	Yıllık Ortalama Yüzde Değişme								
TÜFE	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5
Top.Tüketim Har. (Cari Fiy.)	73.3	23.0	66.8	73.7	32.2	68.5	72.4	3.9	63.0
Hanehalkı Sayısı	2.6	1.8	2.5	3.8	5.9	4.0	1.0	-4.6	0.3
Hane Başına Özel Tüketim Harcaması (Reel)(*)	-0.4	4.7	0.1						

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

(*) DİE'nin 1987 Fiyatlarıyla yayınladığı GSYİH harcama serisinden hesaplanmıştır.

1994-2003 döneminin özellikle son iki yılında, net asgari ücretin gerek tüketici fiyat endeksinin gerek ortalama dolar kurunun üzerinde artış göstermesi nedeniyle, aylık ortalama hanehalkı tüketimlerinin net asgari ücretle karşılaştırılması önemli bir bozulmayı da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, aylık ortalama hanehalkı tüketim harcamalarının, tüketici fiyatları endeksi ile sabit fiyatlara dönüştürülmüş değerlerinin karşılaştırılması daha

anlamli olacaktır (Tablo:11). 1994-2003 döneminde hane başına tüketim harcaması reel olarak yılda ortalama yüzde 0.4 oranında gerilemiştir. Bu dönemde tüketim harcamasındaki reel gerileme kentlerde yüzde 0.9, kırsal kesimde ise yüzde 0.7 olmuştur. Anket verilerine göre 2003 yılında hane başına tüketim harcamalarının 2002 yılına göre, Türkiye genelinde yüzde 3.5, kentlerde yüzde 0.9, kırsal kesimde ise yüzde 13.1 oranında gerilediği görülmektedir. Ancak, bu veriler GSYİH harcama serisinden hesaplanan hane başına özel tüketim harcamalarındaki yüzde 4.7 oranındaki reel büyüme ile tutarlılık göstermemektedir.

b. Fert Başına Tüketim Harcaması

1994-2003 döneminde ortalama hane büyüklüğü 4.45 kişiden, 4.13 kişiye gerilemiştir. Bu durum, hane başına tüketim ile fert başına tüketim harcamasının dönem içinde farklı bir gelişim göstermesine neden olmuştur. 1994-2003 döneminde, hane başına aylık ortalama tüketim harcaması 80.2 kat artarken, hane büyüklüğündeki düşüşün etkisiyle, fert başına aylık ortalama tüketim harcamasındaki artış 85.1 kat olmuştur. Benzer eğilim kent ve kırsal kesimde de gözlenmiştir.

Tablo :12- Fert Başına Aylık Ortalama Tüketim Harcaması (Gelire Göre Sıralı)

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
Fert Sayısı (Bin)	59.487	68.393	69.196	31.860	41.048	42.044	27.627	27.345	27.152
Top.Tük.Har. (Tril.TL.)	1.482	120.568	148.358	982	81.529	107.807	499	39.039	40.551
Ort.Hane Büy. (Kişi)	4.45	4.16	4.13	4.24	4.07	3.93	4.71	4.30	4.48
Fert Başına Aylık Ortalama Tüketim Harcaması (Milyon TL.)									
Ortalama	2.1	146.9	178.7	2.6	165.5	213.7	1.5	119.0	124.5
Birinci % 20	1.0	76.8	80.9	1.2	77.2	95.4	0.9	81.1	66.3
İkinci % 20	1.3	98.0	119.9	1.6	107.8	139.5	1.1	84.3	95.1
Üçüncü % 20	1.7	122.0	148.7	2.1	136.2	174.6	1.3	102.4	110.9
Dördüncü % 20	2.2	153.1	188.8	2.7	182.5	226.7	1.5	123.0	139.2
Beşinci % 20	3.9	272.4	345.1	5.0	325.1	424.6	2.4	186.7	202.7
Q5 /Q1	3.90	3.55	4.27	4.17	4.21	4.45	2.67	2.30	3.06
Aylık Net Asgari Ücret (Milyon TL.)	2.1	173.6	226.0	2.1	173.6	226.0	2.1	173.6	226.0
Fert Başına Aylık Ortalama Tüketim Harcamasının Net Asgari Ücrete Oranı									
Toplam	1.00	0.85	0.79	1.24	0.95	0.95	0.71	0.69	0.55
Birinci % 20	0.48	0.44	0.36	0.57	0.44	0.42	0.43	0.47	0.29
Beşinci % 20	1.86	1.57	1.53	2.38	1.87	1.88	1.14	1.08	0.90

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamamız.

Gelir dilimleri itibariyle fert başına tüketim harcamaları arasındaki farklılık, 1994 yılına göre 2002 yılında kısmen azalmış, ancak 2003 yılında bu farklılaşma tekrar artmıştır. Beşinci % 20 gelir dilimindeki fert başına tüketim birinci % 20'lik dilimdeki 1994 yılında 3.9 katı iken, 2003 yılında 4.3 katına yükselmiştir. Aylık net asgari ücretle fert başına aylık tüketim harcaması karşılaştırıldığında, Türkiye genelinde ve kırsal kesimde fert başına tüketimin asgari ücrete oranı, her üç anket döneminde de önemli ölçüde gerilerken, kentlerde 2003 yılı anketinde gerileme eğiliminin durduğu görülmektedir. 2003 yılında, Türkiye genelinde fert başına tüketimin asgari ücrete oranı 0.79 iken, bu oran en düşük gelir grubunda 0.36 , en üst gelir grubunda ise 1.53 olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılında bu oranlar, sırasıyla, 1.0, 0.48 ve 1.86 idi.

Türkiye genelinde 1994-2003 döneminde fert başına reel tüketim harcaması yılda ortalama yüzde 0.2 oranında artış göstermiştir. En düşük gelir diliminde fert başına tüketim reel olarak gerilerken diğer gelir dilimlerinde reel büyüme meydana gelmiştir. Kent ve kırsal kesimde de benzer eğilim yaşanmıştır. Bu dönemde, fert başına reel tüketim harcamalarındaki sınırlı artış, 2002 yılına göre 2003 yılında Türkiye genelinde ve kırsal kesimde fert başına tüketim harcamalarında yüksek oranlı reel gerilemeden kaynaklanmaktadır. 2003 yılında, fert başına tüketim reel olarak, kırsal kesimde yüzde 16.5, Türkiye genelinde yüzde 2.9 oranında gerilemiş, kentlerde ise yüzde 3.1 oranında artmıştır. Ancak, DİE özel tüketim serisinden hesaplanan fert başına özel tüketim 2003 yılında yüzde 5.4 oranında artış göstermiştir. Kent ve kırsal kesimde, toplam tüketim harcamaları artış hızı ile fert sayısındaki artış 2003 yılı anketinde önemli ölçüde

farklılaşmıştır. Kırsal kesimde, cari fiyatlarla toplam tüketim harcamalarının sadece yüzde 3.9 oranında artması, fert başına tüketimde yüksek oranlı reel gerilemeye neden olmuştur.

**Tablo: 13 –Fert Başına Reel Tüketim Harcaması (Yıllık Ortalama Yüzde Değişim)
(Gelire Göre Sıralı)**

	Türkiye			Kent			Kır		
	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994	2002/ 1994	2003/ 2002	2003/ 1994
Ortalama	0.6	-2.9	0.2	-0.6	3.1	-0.2	2.2	-16.5	-0.1
Birinci % 20	1.8	-15.9	-0.4	-0.4	-1.4	-0.5	3.9	-34.8	-1.4
İkinci % 20	1.6	-2.4	1.1	0.2	3.3	0.5	1.8	-9.9	0.4
Üçüncü % 20	0.9	-2.7	0.5	-0.3	2.3	0.0	2.1	-13.5	0.2
Dördüncü % 20	0.6	-1.6	0.3	0.2	-0.9	0.1	2.6	-9.7	1.2
Beşinci % 20	0.6	1.1	0.6	-0.3	4.2	0.2	2.0	-13.3	0.1
Hatırlatma için	Yıllık Ortalama Yüzde Değişme								
TÜFE	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5	69.0	25.3	63.5
Top.Tüketim Har. (Cari Fiy.)	73.3	23.0	66.8	73.7	32.2	68.5	72.4	3.9	63.0
Fert Sayısı	1.8	1.2	1.7	3.2	2.4	3.1	-0.1	-0.7	-0.2
Fert Başına Özel Tüketim Harcaması (Reel) (*)	0.4	5.4	1.0						

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

(*) DİE'nin 1987 Fiyatlarıyla yayınladığı GSYİH harcama serisinden hesaplanmıştır.

1994-2003 döneminde fert başına kullanılabilir gelirin, hemen hemen tüm gelir dilimlerinde reel olarak gerilemesinin yanısıra, en düşük gelir diliminde fert başına reel tüketimdeki azalış toplumda yoksulluğun yaygınlaştığına işaret etmektedir. Dolar cinsinden fert başına günlük tüketim miktarlarını incelediğimizde, 2003 yılında, kırsal kesimde birinci ve ikinci gelir dilimlerinde, kentlerde ise birinci gelir diliminde bulunan fertlerin günlük tüketimleri 2.1 dolar veya altındadır. Türkiye genelinde fert başına günlük tüketim 1994 yılında 2.3 dolar iken 2003 yılında 4.0 dolara yükselmiştir. Ancak, Türk lirasının dolara karşı değer kayıp/kazancı nedeniyle, cari fiyatlarla dolar cinsinden hesaplanan 2003 yılı verilerini 1994 ve 2002 yılları ile karşılaştırmak anlamlı bulunmamaktadır. Bu nedenle, 2003 yılı fiyatlarıyla hesaplanan dolar cinsinden günlük tüketimlerin karşılaştırılması gerekmektedir.

2003 yılı fiyatlarıyla fert başına günlük tüketim, Türkiye genelinde 1994 yılında 3.9 dolar, 2002 yılında 4.1 dolar iken, 2003 yılında 4.0 dolar olarak gerçekleşmiştir. Kentlerde ve kırsal kesimde, ortalama fert başına günlük tüketim 1994-2003 döneminde aynı seviyede kalmıştır. Kırsal kesimde, dördüncü gelir diliminin, kentlerde ise beşinci gelir diliminin fert başına günlük tüketimi belirgin bir artış göstermiştir. Birinci gelir diliminin fert başına günlük tüketimi ise azalmıştır.

Tablo: 14–Fert Başına Günlük Tüketim (Dolar)

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
(Cari Fiyatlarla, Dolar)									
Ortalama	2.3	3.3	4.0	2.9	3.7	4.8	1.7	2.6	2.8
Birinci % 20	1.2	1.7	1.8	1.3	1.7	2.1	1.1	1.8	1.5
İkinci % 20	1.5	2.2	2.7	1.8	2.4	3.1	1.2	1.9	2.1
Üçüncü % 20	1.9	2.7	3.3	2.3	3.0	3.9	1.5	2.3	2.5
Dördüncü % 20	2.4	3.4	4.2	3.1	4.0	5.1	1.7	2.7	3.1
Beşinci % 20	4.3	6.0	7.7	5.6	7.2	9.5	2.7	4.1	4.5
(2003 Yılı Fiyatlarıyla, Dolar)									
Ortalama	3.9	4.1	4.0	4.8	4.6	4.8	2.8	3.3	2.8
Birinci % 20	1.9	2.1	1.8	2.2	2.2	2.1	1.7	2.3	1.5
İkinci % 20	2.5	2.7	2.7	3.0	3.0	3.1	2.1	2.4	2.1
Üçüncü % 20	3.1	3.4	3.3	3.8	3.8	3.9	2.4	2.9	2.5
Dördüncü % 20	4.0	4.3	4.2	5.1	5.1	5.1	2.8	3.4	3.1
Beşinci % 20	7.2	7.6	7.7	9.3	9.1	9.5	4.5	5.2	4.5

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamalarımız.

c. Tüketim Harcamalarının Harcama Gruplarına Dağılımı

1994 ve 2003 yıllarında tüketim harcamalarının gruplara dağılımı incelendiğinde, zorunlu tüketim harcamalarının (gıda+giyim+konut) payında, kırsal kesim başta olmak üzere bir azalış gözlenmektedir. Benzer şekilde, mal grubu ağırlıklı harcamaların payında gerileme gözlenirken, hizmet grubu ağırlıklı harcamaların payında artış meydana gelmiştir. 2002 ve 2003 yılları karşılaştırıldığında ise, 2003 yılında zorunlu tüketim harcamalarının payında, özellikle kırsal kesimde belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Bu durum, kırsal kesimde mala yönelik harcamaların ağırlığının artmasına, hizmetlere yönelik harcamaların ağırlığının ise azalmasına neden olmuştur.

Tablo : 15 – Harcama Gruplarına Göre Hanehalkı (HH) Tüketim Harcamaları (Aylık Ortalama)

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
Hanehalkı Sayısı (Milyon Kişi)	13.3	16.4	16.7	7.5	10.1	10.7	5.9	6.4	6.1
HH Ay. Ort. Tük.Har. (Mio. TL.)	9.3	610.9	738.3	10.9	673.1	840.6	7.1	512.1	557.9
Tüketim Harcamalarının Dağılımı (%)									
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1. Gıda-Alkolsüz İçecek (1)	32.8	26.7	27.5	28.0	23.9	24.1	42.4	32.5	36.4
2. Alkollü İçe.-Sigara-Tütün	2.8	4.1	4.1	2.7	3.8	3.8	2.9	4.7	5.1
3. Giyim ve Ayakkabı	9.0	6.3	6.2	9.0	6.3	6.2	8.9	6.2	6.5
4. Konut,Su,Elekt,Gaz,D. Y(2)	22.8	27.3	28.3	24.8	29.2	30.2	19.0	23.4	23.1
5. Mobilya-Ev Aleti-Ev Bak. H.	9.0	7.3	5.7	9.3	6.9	5.7	8.5	8.1	5.9
6. Sağlık	2.6	2.3	2.2	2.6	2.1	2.1	2.5	2.7	2.4
7. Ulaştırma	8.8	8.7	9.8	9.5	9.5	10.3	7.3	7.0	8.2
8. Haberleşme	1.8	4.5	4.3	2.0	4.7	4.4	1.5	4.1	4.0
9. Eğlence ve Kültür (3)	2.3	2.5	2.2	2.7	2.5	2.5	1.5	2.4	1.5
10.Eğitim Hizmetleri (4)	1.4	1.3	2.0	1.9	1.5	2.3	0.6	0.9	1.1
11.Lokanta-Yem. H.-Otel (5)	2.9	4.4	4.1	3.2	4.9	4.6	2.3	3.5	2.9
12.Çeşitli Mal ve Hizmetler	3.7	4.6	3.5	4.2	4.6	3.8	2.7	4.5	2.9
Bilgi için									
Zorunlu Harcamalar(1+3+4)	64.7	60.3	62.0	61.9	59.5	60.5	70.3	62.1	66.0
Mal Ağırlıklı Gruplar (1....5)	76.5	71.7	71.8	73.9	70.2	70.0	81.6	74.9	77.0
Hizmet Ağırlıklı Gruplar(6..12)	23.5	28.3	28.2	26.1	29.8	30.0	18.4	25.1	23.0

Kaynak: DİE, 2002 ve 2003 Hanehalkı Bütçe Anketi-Tüketim Harcamaları Sonuçları.

(1) Lokanta ve benzeri yerlerden alınarak evde veya işyerinde yenilen yemekler, 1994'te Gıda, 2002'de ise Lokanta grubuna dahil edilmiştir.

(2) Odun, kömür nakliyesi, 1994'te Ulaştırma grubunda, 2002'de ise Konut grubundadır.

(3) Günlük-haftalık turlar, 1994'te 11.grupta, 2002'de ise eğlence-kültür grubunda yer almıştır.

(4) Okul kitapları ve eğitim malzemeleri, 1994'te Eğitim Hizmetleri grubunda, 2002'de ise Eğlence ve Kültür Hizmetleri grubunda kapsanmıştır.

(5) İşyeri tarafından ücretle çalışanlara sağlanan aynı yemek menfaatleri 1994 yılında kapsanmazken, 2002 yılında 11.grup kapsamına alınmıştır.

2003 yılı Hanehalkı Tüketim Harcamaları, 1994 yılıyla karşılaştırıldığında, gıda-alkolsüz içecekler, giyim-ayakkabı ve mobilya-ev aletleri ile ev bakım hizmetlerine yönelik harcamaların payında önemli bir düşüş gözlenirken, konut-su-elektrik ve diğer yakıtlar, haberleşme ve lokanta-yemek hizmetleri-oteller grubuna yönelik harcamalarda belirgin bir artış meydana geldiği görülmektedir. Harcama gruplarındaki artışların bir kısmı, dipnotlarda da belirtildiği gibi kapsam farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Ancak, harcama yapısındaki değişimin önemli bir kaynağı, bu dönemde nispi fiyat yapısındaki değişimdir.

d. Nispi Fiyat Yapısındaki Değişim

Tüketim harcamalarının dağılımında nispi fiyat yapısındaki değişimin etkisini görmek amacıyla, 1994 yılı Hanehalkı Tüketim Harcamaları Anketi sonuçlarından yararlanarak hazırlanan 1994=100 Bazlı Kentsel Yerler Tüketici Fiyatları Endeksi 2002=100 ve 2003=100 bazına dönüştürülmüştür.

1994-2003 döneminde, gıda-içecek, giyim-ayakkabı, ev eşyası-mobilya, eğlence-kültür ve haberleşme grubunda fiyat artışları, genel TÜFE artışının gerisinde kalmış ve bu harcama gruplarının TÜFE içindeki payları gerilemiştir. Nispi fiyatlar, konut, ulaştırma, lokanta-pastane-

otel, eğitim ve sağlık hizmetleri lehine gelişme göstermiş ve 2003=100 bazlı TÜFE içindeki ağırlıkları önemli ölçüde artış göstermiştir. Nispi fiyat yapısı, bu dönemde hizmet grubu lehine gelişme göstermiş ve TÜFE içinde mal grubunun payı yüzde 70.40'dan yüzde 65.91'e gerilerken, hizmet grubunun payı yüzde 29.60'dan yüzde 34.09'a yükselmiştir.

Tablo : 16 – Nispi Fiyat Yapısındaki Değişimin Kentsel Yerler Tüketici Fiyatları Endeksi Ağırlık Setine Etkisi

	2002 TÜFE Endeksi (1994=100)	2003 TÜFE Endeksi (1994=100)	Tüketici Fiyatları Endeksi Ağırlık Seti		
			1994=100	2002=100	2003=100
TOPLAM	6648.6	8330.4	100.00	100.00	100.00
1. Gıda, İçecek ve Tütün	5827.9	7501.8	31.09	27.25	28.00
a.Gıda	5761.5	7320.3	26.77	23.20	23.52
b.Alkollü-Alkolsüz İçecek	5718.3	7352.2	1.89	1.63	1.67
c.Tütün Mamulleri	6646.2	9622.5	2.43	2.43	2.81
3. Giyim ve Ayakkabı	5758.0	7315.4	9.71	8.41	8.53
4. Konut	7974.8	9865.8	25.80	30.95	30.56
5. Ev Eşyası, Mobilya	5243.7	6122.0	9.35	7.37	6.87
6. Sağlık	7544.7	9651.6	2.76	3.13	3.20
7. Ulaştırma	8049.9	9939.2	9.30	11.26	11.10
8. Eğlence ve Kültür	5572.6	6352.6	2.94	2.46	2.24
9. Eğitim Hizmetleri	8141.4	11158.8	1.59	1.95	2.13
10.Lokanta, Pastane, Otel	6451.6	8658.8	3.07	2.98	3.19
11.Çeşitli mal ve Hizmetler	6416.5	7960.1	4.38	4.23	4.19
Haberleşme	5897.4	7340.0	1.86	1.65	1.64
Zorunlu Harc.(1a+1b+3+4)			64.17	64.19	64.28
Mal Grubu (*)			70.40	66.45	65.91
Hizmet Grubu (*)			29.60	33.55	34.09

Kaynak : DİE ve kendi hesaplamalarımız.

(*) Alt grup ağırlıkları kullanılarak hesaplanmıştır. Diğer tablolarda ana grup ağırlıkları kullanılarak hesaplanan mal ve hizmet ağırlıklı grupların payından farklılık göstermektedir.

2002 ve 2003 Anketlerinde Kentsel Yerler Tüketim harcamalarının dağılımı ile yukarıdaki bulgular karşılaştırıldığında benzerlikler görülmektedir. Gıda, giyim-ayakkabı, ev eşyası-mobilya ve eğlence-kültür hizmetlerinin payında azalış gözlenirken, konut grubu payında yükselme meydana gelmiştir. 1994-2003 döneminde, nispi fiyat yapısı, ulaştırma, eğitim ve sağlık hizmetleri lehine önemli ölçüde değişim göstermesine karşın, 2002 yılında bu gruplara ilişkin harcamaların payı toplam tüketim içinde azalmış, 2003 yılında ise yükselme gözlenmiştir. Ancak, sağlık harcamalarının tüketim harcamaları içindeki payı azalmaya devam etmiştir. Bunda, kamu tarafından sunulan sağlık hizmetlerinin gerek nitelik gerek nicelik açısından kapsamının genişlemesinin etkili olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir ifadeyle, hanehalkları sağlık harcamalarının gittikçe artan bir kısmını, yeşil kart ve benzeri yöntemlerle devlete finanse ettirmektedirler. Son yıllarda, kamu sağlık sigortasından yararlananların tedavi ve ilaç giderlerine katılımlarının sağlanması için yapılan kesintilerin de, sağlık harcamalarının payındaki düşüşü önlemediği görülmektedir.

1994-2003 döneminde, günlük ve haftalık turlar ile okul kitapları ve eğitim malzemelerinin Eğlence ve Kültür grubuna alınmasına karşın, bu grubun toplam tüketim harcamaları içindeki payı kırsal kesimde aynı kalırken, kentlerde gerileme göstermiştir. 2002-2003 yıllarında genelde iç talebin yetersiz olması ve kentlerde işsizlik oranının yükselmesi, hanehalklarının eğlence ve kültür harcamalarında kısıntıya gittiklerine işaret etmektedir. Gıda, giyim-ayakkabı ve mobilya-ev aletleri-ev bakım malzemeleri grubunun tüketim harcamaları içindeki payındaki düşüş, genel olarak nispi fiyat yapısının bu gruplar aleyhine gelişmesinden kaynaklanmıştır. Ancak, mobilya-ev aletleri-ev hizmetleri grubunda, 2002-2003 döneminde iç talebin yetersiz olmasının tüketim miktarlarını önemli ölçüde etkilediği de anlaşılmaktadır.

e. 2003 Yılında Farklı Kriterlere Göre Tüketim Harcamalarının Yapısı

2003 yılı hanehalkı tüketim harcamaları anketi, DİE tarafından oluşturulacak yeni tüketici fiyatları endeksinin temel yapısının belirlenmesinde kullanılacaktır. Şu ana kadar anketten elde edilen, Türkiye geneli, kent ve kırsal kesim için ortalama değerler kullanılarak

tüketim harcamalarının yapısı incelenmiştir. Anket ortalaması yanısıra, Türkiye genelini yansıtan hanehalkı büyüklüğü, gelir ve tüketim seviyelerine ait grupların tüketim harcamalarının yapısının karşılaştırılmasında da yarar görülmektedir.

2003 yılı anketinde, Türkiye genelinde, ortalama hane büyüklüğü 4.13 kişi, ortalama kullanılabilir aylık hane başına gelir 897.3 milyon Türk lirası ve ortalama aylık hane başına tüketim harcaması ise 738.3 milyon Türk lirasıdır. Ankette yer alan bilgilere göre, dört kişilik hane büyüklüğü, gelire göre sıralı dördüncü % 20'lik dilimin ortalama aylık geliri (939.2 milyon Türk lirası) ve tüketim harcamasına göre sıralı dördüncü % 20'lik dilimin ortalama aylık tüketim harcaması (790 milyon Türk lirası), anketten Türkiye geneli için elde edilen ortalama değerlerle büyük ölçüde uyum göstermektedir.

Tablo : 17 – Farklı Kriterlere Göre 2003 Yılı Tüketim Harcamalarının Yapısı

	2003 Yılı-Türkiye Geneli			
	Anket Ortalaması	Dört Kişilik Hane	Gelire Göre Sıralı 4.% 20'lik Dilim	Tüketime Göre Sıralı 4.% 20'lik Dilim
Ortalama Hane Büyüklüğü (Kişi)	4.13	4.00	4.24	
HH Ay. Ort. Geliri. (Mio. TL.)	897.3		939.2	
HH Ay. Ort. Tük.Har. (Mio. TL.)	738.3		801.1	790.0
Tüketim Harcamalarının Dağılımı (%)				
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0
1. Gıda-Alkolsüz İçecek (1)	27.5	25.1	28.1	30.0
2. Alkollü İçe.-Sigara-Tütün	4.1	4.1	4.5	4.7
3. Giyim ve Ayakkabı	6.2	6.5	6.4	6.2
4. Konut,Su,Elekt,Gaz,D. Y(2)	28.3	28.0	28.6	29.4
5. Mobilya-Ev Aletleri-Ev Bak. H.	5.7	5.6	6.1	5.4
6. Sağlık	2.2	2.1	1.8	2.1
7. Ulaştırma	9.8	10.4	8.8	7.6
8. Haberleşme	4.3	4.5	4.5	4.4
9. Eğlence ve Kültür (3)	2.2	2.3	1.9	1.7
10.Eğitim Hizmetleri (4)	2.0	3.0	1.5	1.1
11.Lokanta-Yem. H.-Otel (5)	4.1	4.5	4.4	4.3
12.Çeşitli Mal ve Hizmetler	3.5	3.8	3.3	3.1
Bilgi İçin				
Zorunlu Harcamalar(1+3+4)	62.1	59.7	63.2	65.6
Mal Ağırlıklı Gruplar (1....5)	71.9	69.4	73.8	75.7
Hizmet Ağırlıklı Gruplar(6..12)	28.1	30.6	26.2	24.3

Kaynak: DİE, 2003 Hanehalkı Bütçe Anketi-Tüketim Harcamaları Sonuçları ve kendi hesaplamamız.

Bu üç kriteri temsil eden grupların tüketim harcamalarının yapısı birbirleriyle ve anket ortalamasıyla karşılaştırıldığında farklı bir görünüm arz etmektedir. Tüketim harcamaları içinde, özellikle gıda-alkolsüz içecekler, ulaştırma ve eğitim hizmetlerinin payları önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Anket ortalamasına göre zorunlu tüketim harcamalarının tüketim içindeki payı yüzde 62.1 iken, bu pay tüketime göre sıralı kriterde yüzde 65.6'ya yükselmektedir. Hizmet ağırlıklı harcama gruplarının payı, anket ortalamasına göre yüzde 28.1 iken, dört kişilik hane tüketim harcaması içinde yüzde 30.6'ya yükselmekte, tüketime göre sıralı kriterde ise yüzde 24.3'e gerilemektedir. Türkiye genelinde olduğu gibi, kent ve kırsal kesimde de yukarıda belirtilen kriterlere göre tüketim kalıpları farklılaşmaktadır. Bu farklı tüketim kalıpları dikkate alındığında, yeni tüketici fiyatları endeksi oluşturulurken, daha tutarlı endeks ağırlıklarına ulaşabilmek için anket ortalama değerleri yanısıra bu kriterlerin de değerlendirilmesi gerektiğine inanılmaktadır.

f. Gelir Dilimlerine Göre Tüketim Harcamalarının Gruplara Dağılımı

Hanehalkı tüketim harcamaları anketlerinden elde edilen harcama gruplarının payları, ülkede tüketici fiyatları endeksinin oluşturulmasına temel teşkil etmektedir. Bilindiği gibi, tüketici fiyatları endeksi ile ölçülen fiyat artışlarının gerçek enflasyonu yansıtmayı yansıtmadığı konusunda çeşitli kesimler arasında yoğun tartışmalar gözlenmektedir. Tartışmaların temel nedenlerinden birisi, endekste yer alan mal ve hizmetler ile bunların ağırlıklarının zaman içinde değişmesinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, 1994-2003 döneminde gerek nispi fiyat yapısındaki değişim gerek

gelir seviyesindeki artış, kentleşme ve yeni ürünlerin piyasaya çıkması harcama gruplarının bileşimini ve tüketim harcamaları içindeki ağırlıklarını önemli ölçüde değiştirmiştir.

Zorunlu tüketim harcaması olarak tanımlayabileceğimiz, gıda (1.grup), giyim (3.grup) ve konut (4.grup) harcamalarının toplam tüketim içindeki payları yerleşim birimleri ve gelir dilimleri itibariyle önemli farklılık göstermektedir. Türkiye genelinde, 1994 yılında zorunlu tüketim harcamalarının toplam tüketim içindeki payı yüzde 64.7 iken, bu pay 2002 yılında yüzde 60.3'e gerilemiş, 2003 yılında ise tekrar yüzde 62'ye çıkmıştır. 2003 yılı anketinde, zorunlu harcamaların payı kentlerde yüzde 60.5, kırsal kesimde ise yüzde 66.0 olarak gerçekleşmiştir. 1994 yılına göre, zorunlu tüketim harcamalarının payı, belirgin bir şekilde, kırsal kesimde ve alt gelir gruplarında gerileme göstermiştir. Bu gelişmede, nispi fiyat yapısının gıda ve giyim grubu aleyhine değişmesi etkili olmuştur. Nüfus artışı ve hızlı kentleşme yanısıra, ülkemize gelen turist sayısındaki artış ve gıda ve giyim ihracatındaki yükselmeye rağmen, bu olumlu gelişmenin ortaya çıkması, gıda-giyim sektörlerinde ürün çeşidinin ve üretimin artmasından kaynaklanmıştır.

Tablo : 18 – Gelir Dilimlerine Göre Tüketim Harcamalarının Dağılımı (Gelire Göre Sıralı)

	Türkiye					
	Birinci % 20'lik Dilim			Beşinci % 20'lik Dilim		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1. Gıda ve Alkolsüz İç.	47.7	38.7	40.6	23.0	19.0	19.5
2. Alkollü İç.-Sigara-T.	3.2	4.4	5.3	2.5	3.3	3.2
3. Giyim ve Ayakkabı	6.7	5.0	4.6	9.5	7.0	6.9
4. Konut-Su-El.-Gaz	24.5	27.8	29.7	22.2	25.2	26.7
5. Mobilya-Ev Al.-Ev B.	5.3	5.9	4.1	10.9	9.6	6.2
6. Sağlık	2.6	2.5	2.3	2.8	2.3	2.4
7. Ulaştırma	3.4	4.1	4.2	12.8	11.2	14.3
8. Haberleşme	1.3	3.5	3.0	2.0	5.2	4.8
9. Eğlence ve Kültür	1.1	0.7	0.9	3.1	4.1	3.3
10.Eğitim Hizmetleri	0.4	0.4	0.3	2.2	2.2	3.4
11.Lokanta-Yem-Otel	2.1	3.1	2.9	3.7	5.0	4.7
12.Çeşitli Mal-Hizmet	1.8	3.8	2.2	5.3	5.9	4.5

Kaynak: DİE, 2002 Hanehalkı Bütçe Anketi-Tüketim Harcamaları Sonuçları.

Fiyat endekslerine yöneltile eleştirilerden birisi de, harcama kalıplarının yerleşim birimi, gelir seviyesi ve tüketicinin tercihlerine göre önemli ölçüde değiştiği ve bu nedenle ortalama bir ağırlık setine göre oluşturulan fiyat endeksinin ölçtüğü enflasyonun gerçeği yansıtmadığına yöneliktir. Özellikle, gelir seviyesi ile yerleşim yerleri arasında ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkların aşırı olduğu durumlarda bu tür eleştiriler daha da yoğunluk kazanmaktadır. Anket sonuçlarına göre, 1994-2003 döneminde, kent ve kırsal kesimin tüketim kalıpları birbirlerine daha yaklaşmıştır. Nitekim, zorunlu tüketim harcamalarının payları karşılaştırıldığında, kent ve kırsal arasındaki fark 1994 yılında 8.4 puan iken, bu fark 2002 yılında 2.6 puan, 2003 yılında ise 5.5 puan olmuştur.

Gelir dilimleri itibariyle, tüketim kalıplarında önemli farklılıklar söz konusu olmaktadır. Örneğin, 2003 yılında zorunlu tüketim harcamalarının toplam tüketim içindeki payı, birinci % 20'lik gelir diliminde yüzde 74.8 iken, bu pay beşinci % 20'lik gelir diliminde yüzde 53.2'ye gerilemektedir. Kentlerde bu pay, yüzde 73.4'den yüzde 51.9'a, kırsal kesimde ise yüzde 76.3'ten yüzde 57.1'e inmektedir. 1994 ve 2003 yılları karşılaştırıldığında, gelir dilimleri itibariyle de tüketim kalıpları arasındaki farklılığın azaldığı gözlenmektedir. Bu durum, özellikle kırsal kesimde daha belirgindir. Nitekim, zorunlu tüketim harcamalarının payı, birinci % 20'lik gelir diliminde, Türkiye genelinde 4.0 puan, kentlerde 2.8 puan, kırsal kesimde ise 5.9 puan azalmıştır. Benzer şekilde, birinci % 20'lik gelir dilimi ile beşinci % 20'lik gelir dilimlerinin zorunlu tüketim harcamalarının toplam tüketim harcamaları içindeki payları arasındaki fark ta, Türkiye genelinde 24.1 puandan 21.7 puana, kentlerde 23.7 puandan 21.5 puana, kırsal kesimde ise 22.2 puandan 19.2 puana gerilemiştir. Bu olumlu gelişme, büyük ölçüde alt gelir diliminin tüketim kalıbındaki iyileşmeden kaynaklanmıştır. Ülke genelinde yaşam standardının yükselmesi ve bunun yerleşim yerleri ve gelir grupları itibariyle de yaygınlaşması, tüketim kalıpları arasındaki farklılaşmayı görece olarak azaltmıştır.

Tablo : 19 – Tüketim Harcamalarının Dağılımı

	Türkiye			Kent			Kır		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003	1994	2002	2003
Gelire Göre Sıralı									
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Birinci % 20	8.5	9.3	8.8	8.2	9.0	8.7	9.9	10.6	10.3
İkinci % 20	12.6	13.2	13.0	12.3	13.2	12.7	14.3	13.5	14.7
Üçüncü % 20	16.4	17.2	16.7	16.6	16.8	16.5	17.7	18.2	17.7
Dördüncü % 20	22.0	22.0	21.7	22.2	22.5	21.9	21.7	22.9	22.8
Beşinci % 20	40.5	38.2	39.8	40.7	38.5	40.2	36.4	34.7	34.5
Q5/Q1	4.8	4.1	4.5	5.0	4.3	4.6	3.7	3.3	3.3
Q1+Q2	21.1	22.5	21.8	20.5	22.2	21.4	24.2	24.1	25.0
Tüketime Göre Sıralı									
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Birinci % 20	6.1	6.7	6.8	6.1	7.1	7.1	7.0	6.6	7.4
İkinci % 20	10.4	11.4	11.3	10.4	11.5	11.3	11.5	11.7	12.3
Üçüncü % 20	14.6	15.5	15.4	14.7	15.7	15.4	15.6	15.8	16.4
Dördüncü % 20	20.9	21.4	21.4	20.9	21.7	21.3	21.3	21.0	22.0
Beşinci % 20	47.9	45.0	45.1	47.9	44.0	44.9	44.6	44.9	41.9
Q5/Q1	7.9	6.7	6.6	7.9	6.2	6.3	6.4	6.8	5.7
Q1+Q2	16.5	18.1	18.1	16.5	18.6	18.4	18.5	18.3	19.7

Kaynak: DİE.

Bu gelişmeler sonucunda, 1994-2003 döneminde gelir dilimleri itibariyle (gelire göre sıralı) tüketim harcamalarının dağılımında da iyileşme gözlenmiştir. Türkiye genelinde, ilk dört gelir diliminin tüketim harcamalarından aldıkları pay artarken, en üst gelir diliminin payında azalma meydana gelmiştir. Kırsal kesimde aynı eğilim gözlenirken, kentlerde ilk iki gelir diliminin tüketim harcamalarından aldığı pay artmış, diğerlerinin payları azalmıştır. Tüketim harcamalarının dağılımı, hanehalkı kullanılabilir gelirin dağılımına göre daha adil bir yapı arz etmektedir. İlk iki gelir grubu 2003 yılında hanehalkı gelirinden yüzde 16.3 oranında pay alırken, tüketim harcamalarından aldıkları pay yüzde 21.8'dir. En üst gelir dilimi ile en alt gelir dilimi arasındaki farkta, kent ve kırsal kesimde 1994 yılına göre azalma görülmüştür.

Tüketim harcamalarına göre sıralama incelendiğinde de ilk dört yüzde 20'lik dilimlerin tüketim harcamalarından aldıkları payın arttığı görülmektedir. Tüketime göre sıralı dağılım ile hanehalkı kullanılabilir gelirin dağılımı arasında daha fazla benzerlik bulunmaktadır. Nitekim, 2003 yılında ilk yüzde 20'lik grubun gelirden aldığı pay yüzde 6.0 iken, tüketimden aldığı pay yüzde 6.8'dir. En üst yüzde 20'lik grup gelirden yüzde 48.3, tüketimden ise yüzde 45.1 oranında pay almaktadır. 1994-2003 döneminde, tüketime göre sıralı tüketim harcamalarının dağılımında da, kent ve kırsal kesimde iyileşme meydana gelmiştir.

4. Üç Büyük İl'de Tüketim Harcamalarının Yapısı ve Gelirin Dağılımı :

2003 yılı hanehalkı tüketim harcamaları anketinde yer alan "İstatistiki Bölge Sınıflaması" verilerinden yararlanarak, Üç Büyük İl'de tüketim harcamalarının alt gruplara dağılımı ve bu illerin tüketim harcamalarından aldıkları paylar hesaplanmıştır. Sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi itibariyle Üç Büyük İl, diğer illerden önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Gelir seviyesi, sanayi ve hizmetler sektörünün ağırlığı, ücretli istihdamın yaygınlığı, okur-yazarlık oranının yüksekliği gibi göstergeler incelendiğinde, Üç Büyük İl Türkiye genelinden farklı bir yapı arz etmektedir. DPT tarafından hesaplanan "Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması"na göre, 81 il içinde İstanbul 1. sırada, Ankara 2. sırada, İzmir ise 3. sırada yer almaktadır (Kaynak: DPT- İller İtibariyle Gelişmişlik Performansı-Bölgesel Gelişme, www//dpt.gov.tr).

2000 yılı verilerine göre, Üç Büyük İl'in toplam nüfus içindeki payı yüzde 25.7, GSYİH içindeki payı ise yüzde 37.7'dir. 2003 yılı anketine göre, Üç Büyük İl kullanılabilir hanehalkı gelirinden yüzde 40.8 oranında pay almaktadırlar. Bu illerin tüketim harcamalarından aldıkları pay ise yüzde 40.7'dir. Özellikle kentsel yerler tüketim harcamaları içinde Üç Büyük İl'in ağırlığı daha belirgindir. Nitekim, kentlerdeki toplam tüketimin yüzde 55.9'u bu illere aittir. Gerek Üç Büyük İl'de tüketim harcamalarının alt gruplara dağılımı, gerek alt gruplar itibariyle tüketim harcamalarından aldıkları paylar, Türkiye geneli ve diğer illere göre önemli bir farklılaşma

göstermektedir. Zorunlu tüketim harcamalarının toplam tüketim içindeki payı Türkiye genelinde yüzde 62 iken, bu oran Üç Büyük İl'de yüzde 59.1, diğer illerde ise yüzde 64'dür. Tüketim yapısındaki en belirgin farklılaşma gıda-alkolsüz içecekler grubu ile konut-su-elektrik-gaz grubunda gözlenmektedir. Gıda grubunun toplam tüketim içindeki payı Türkiye genelinde yüzde 27.5 iken, bu oran Üç Büyük İl'de yüzde 20.8, diğer illerde ise yüzde 32.1'dir. Konut grubu harcamalarının payında ise tersi bir eğilim gözlenmekte ve bu grubun payı Üç Büyük İl'de yüzde 32.6 iken, diğer illerde konut harcamalarının payı yüzde 25.3'e inmektedir.

Tablo : 20- 2003 Yılında Üç Büyük İl'de Tüketim Harcamalarının Yapısı

	Türkiye	Üç Büyük İl		Diğer iller		
	% Dağılım	% Dağılım	Tüketim Harcamaları İçindeki % Pay		% Dağılım	% Pay
			Türkiye	Kent		
TOPLAM	100.0	100.0	40.7	55.9	100.0	59.3
1. Gıda ve Alkolsüz İç.	27.5	20.8	30.7	48.1	32.1	69.3
2. Alkollü İç.-Sigara-T.	4.1	3.4	33.1	50.0	4.7	66.9
3. Giyim ve Ayakkabı	6.2	5.7	36.9	51.5	6.6	63.1
4. Konut-Su-El.-Gaz	28.3	32.6	46.9	60.4	25.3	53.1
5. Mobilya-Ev Al.-Ev B.	5.7	5.2	36.8	51.2	6.1	63.2
6. Sağlık	2.2	2.4	44.4	63.4	2.1	55.6
7. Ulaştırma	9.8	11.1	46.1	59.9	8.9	53.9
8. Haberleşme	4.3	4.5	42.5	56.8	4.2	57.5
9. Eğlence ve Kültür	2.2	2.8	51.1	62.6	1.8	48.9
10.Eğitim Hizmetleri	2.0	2.7	56.4	66.8	1.4	43.6
11.Lokanta-Yem-Otel	4.1	5.2	51.2	63.3	3.4	48.8
12.Çeşitli Mal-Hizmet	3.5	3.7	42.5	54.9	3.4	57.5
Zorunlu Harcamalar (1+3+4)	62.0	59.1	38.7	54.6	64.0	61.3
Mal grubu Ağır. Harcamalar (1+2+3+4+5)	71.9	67.6	38.2	54.1	74.8	61.8
Hizmet Gr. Ağır.Harcamalar(6.....12)	28.1	32.4	46.8	60.3	25.2	53.2

Kaynak : DİE ve kendi hesaplamalarımız.

Üç Büyük İl'de mal grubu ağırlıklı harcamaların payı diğer illere göre daha düşük iken, hizmet grubu ağırlıklı harcamaların payı yüksektir. Eğlence-kültür, eğitim hizmetleri ve lokanta-yemek-otel hizmetlerine yönelik harcamaların yüzde 50'den fazlası Üç Büyük İl'de yapılmaktadır. Bu illerde fert başına kullanılabilir gelirin diğer illere göre yaklaşık iki kat yüksek olması, hizmetlere yönelik harcamaların ağırlığını artırmaktadır. Tüm alt harcama gruplarının payında Türkiye geneline göre farklılaşma görülürken, haberleşme ve sağlık grubunun payları benzerlik göstermektedir. Haberleşme hizmetlerinin Türkiye genelinde yaygınlaşmasının, özellikle telefon sahipliğinin artmasının bu benzerlikte etkili olduğu düşünülmektedir. Ücretli istihdamın, özellikle kamu istihdamının Üç Büyük İl'de yoğunlaşması ve bu illerde sosyal güvenlik sisteminin yaygınlığı, hanehalklarının özel sağlık harcamalarını sınırlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, sağlık harcamaları büyük ölçüde kamu sağlık sigortası tarafından finanse edilmektedir.

Tüketim harcamalarının yapısında olduğu gibi, Üç Büyük İl'de kullanılabilir gelirin dağılımı da diğer illere göre farklılık göstermektedir. DİE haber bültenlerinde, 1994 yılı için Üç Büyük İl'in il merkezleri için kullanılabilir gelirin gelir dilimleri itibarıyla dağılımı ve il merkezlerinin toplam Türkiye kullanılabilir geliri içindeki paylarına ilişkin bilgi bulunmaktadır. 2003 yılı için ise Üç Büyük İl'in il merkezleri yerine tüm ilin bilgileri "İstatistik Bölge Sınıflaması-Düzey 2" bazında verilmiştir. Bu farklılık, Üç Büyük İl için 1994 ile 2003 yılı sonuçlarının tam anlamıyla karşılaştırılmasına imkan vermemektedir. Ancak, bu illerde il merkezlerinin, özellikle İstanbul'da, ilin büyük bir bölümünü kapsamaması nedeniyle, iki yılın karşılaştırılmasının fazla sakınca yaratmayacağı düşünülmektedir.

2003 yılında Üç Büyük İl'in toplam kullanılabilir gelirden aldığı pay yüzde 40.8'dir. İstanbul'un payı yüzde 26.2 iken, Ankara'nın payı yüzde 8.2, İzmir'in payı ise yüzde 6.5'dir. 1994 yılında, Üç Büyük İl'in il merkezlerinin toplam kullanılabilir gelirden aldıkları pay ise yüzde 37.1 olmuştur. Diğer illerin kullanılabilir gelirden aldıkları pay 1994 yılında yüzde 62.9 iken, 2003 yılında yüzde 59.2'ye gerilemiştir. Bu gerileme de, kısmen il merkezi - il kapsamı farklılaşması

etkili olmakla birlikte, tarım dışı ekonomik faaliyetlerin Üç Büyük İl'de daha fazla yoğunlaşmasının da katkısı bulunmaktadır. 1994-2003 döneminde, Üç Büyük İl'in kentlerin kullanılabilir gelirinden aldığı pay yüzde 53.9'dan yüzde 57'ye yükselmiştir. Bu dönemde, İstanbul ilinin kullanılabilir kent gelirinden aldığı pay 3.3 puan azalırken, Ankara ve İzmir'in payında artış olmuştur.

1994 yılında Üç Büyük İl'de, beşinci % 20'lik en üst gelir diliminin kullanılabilir geliri birinci % 20'lik en alt gelir diliminin kullanılabilir gelirinin 12.5 katı iken, bu oran 2003 yılında 7.74 kata gerilemiştir. Diğer iller için bu katsayı 1994 yılında 10.61, 2003 yılında ise 8.3'dür. Bu dönemde, ilk iki gelir diliminin kullanılabilir gelirden aldığı pay Üç Büyük İl'de 4.1 puan artarken, diğer illerde 2.0 puan artış göstermiştir. Türkiye genelinde, 2003 yılında en üst gelir diliminin kullanılabilir gelirden aldığı pay 1994 yılına göre 6.6 puan azalarak yüzde 48.3'e gerilemiştir. Üç Büyük İl'de en üst gelir diliminin payındaki azalış 10.6 puan olmuştur. Bu hızlı gerileme, Türkiye genelinde 2003 yılında gelir dağılımının 1994 yılına göre düzelmesine önemli katkıda bulunmuştur. İstanbul başta olmak üzere, İzmir ve diğer illerde gelir dağılımı daha adil hale gelirken, Ankara'da gelir dağılımında bozulma meydana gelmiştir. Ankara'da en düşük ilk iki gelir grubunun gelirden aldığı pay gerilerken, en üst gelir grubu ile en düşük gelir grubu arasındaki uçurum da artış göstermiştir.

Bu aşamada, İstanbul'a ilişkin gelir dağılımı verilerinin daha dikkatlice incelenmesinde yarar görülmektedir. Bilindiği gibi, 1994 ve 2003 yılı anketlerine göre toplam kullanılabilir gelirin yaklaşık ¼'ü İstanbul'a ait bulunmaktadır. 1994 yılında, İstanbul'da en üst gelir grubu en düşük gelir grubunun 15.26 katı kadar gelire sahip iken, bu katsayı 2003 yılında 7.89 kata gerilemiştir. Tüm gelir gruplarının kullanılabilir gelirden aldığı pay önemli ölçüde artarken, en üst gelir grubunun payı 13.6 puan gerileyerek yüzde 50.5'e düşmüştür. Bu durum, İstanbul'da ve Türkiye genelinde gelir dağılımındaki düzelmelerin temel unsurlarından biri olmuştur. Nitekim, Türkiye genelinde en üst gelir grubunun payında görülen 6.6 puan düşüşün 3 puanı, diğer bir ifadeyle yaklaşık yarısının İstanbul'dan kaynaklandığı hesaplanmıştır. Bu sonucun fazla abartılı olduğu ve büyük ölçüde gelir dağılımı anketlerinin menkul ve gayrimenkul gelirlerini tespitite yetersiz kalmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tablo : 21 – Üç Büyük İl'de Gelir Dağılımı (*)

	Türkiye		İstanbul		Ankara		İzmir		Üç Büyük İl		Diğer İller	
	1994	2003	1994	2003	1994	2003	1994	2003	1994	2003	1994	2003
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1. % 20	4.9	6.0	4.2	6.4	6.3	5.9	6.5	6.6	4.8	6.3	4.9	5.8
2. % 20	8.6	10.3	6.7	10.1	10.6	10.1	10.3	10.8	7.7	10.2	9.2	10.3
3. % 20	12.6	14.5	9.9	13.7	15.3	14.9	14.6	15.1	11.2	14.2	13.4	14.7
4. % 20	19.0	20.9	15.1	19.3	21.8	22.0	21.0	22.1	16.8	20.3	20.4	21.4
5. % 20	54.9	48.3	64.1	50.5	46.0	47.1	47.6	45.3	59.6	49.0	52.1	47.8
Q5/Q1	11.30	8.06	15.26	7.89	7.30	7.98	7.32	6.87	12.51	7.74	10.61	8.30
Q1+Q2	13.5	16.3	10.9	16.5	16.9	16.0	16.8	17.4	12.4	16.5	14.1	16.1
Gelir Payı-%												
Türkiye	100.0	100.0	27.5	26.2	5.8	8.2	3.8	6.5	37.1	40.8	62.9	59.2
Kent	100.0	100.0	39.9	36.6	8.4	11.4	5.5	9.0	53.9	57.0		

Kaynak : DİE ve kendi hesaplamalarımız.

(*) Üç Büyük İl için 1994 yılı bilgileri il merkezlerini, 2003 yılı bilgileri ise ili kapsamaktadır.

5. Gelir ve Tüketim Düzeyinin Makro Büyüklüklerle Karşılaştırılması:

Gelir dağılımı ve tüketim harcamalarına ilişkin yukarıda ki değerlendirmelerden sonra, anketten elde edilen hanehalkı geliri ve tüketim harcamalarının, DİE ve DPT tarafından milli muhasebe sisteminde kullanılan benzer makroekonomik büyüklüklerle karşılaştırılmasında yarar görülmektedir. Bilindiği gibi, DİE üretim, harcama ve gelir yöntemiyle GSYİH büyüklüğünü hesaplamakta, özel tüketim harcamalarını tahmin etmekte ve bunları kamuoyuna düzenli olarak açıklamaktadır. Yıllık programlarda yer alan özel harcanabilir gelir ise DPT tarafından hesaplanmaktadır.

Hanehalkı gelir ve tüketim anketlerinden elde edilen kullanılabilir gelir ve tüketim harcamaları ile milli muhasebe sistemindeki özel harcanabilir gelir ve özel tüketim harcamaları arasında tanım ve sınıflandırma farklılıkları bulunmakla birlikte, güçlü bir ilişkinin olması gerektiği düşünülmektedir. Anketlerden elde edilen veriler, DİE ve DPT tarafından hesaplanan büyüklüklerle ciddi farklılaşma göstermektedir. 1994 yılında GSMH'nin yüzde 56.8'i olan toplam hanehalkı kullanılabilir geliri, 2002 yılında GSMH'nin yüzde 52.3'üne, 2003 yılında ise GSMH'nin yüzde 50.6'sına gerilemiştir. Benzer şekilde, hanehalkı kullanılabilir gelirin DPT tarafından hesaplanan Özel Harcanabilir Gelire oranının da, 1994 yılında yüzde 62.8 iken, 2002 yılında yüzde 56.2'ye, 2003 yılında ise yüzde 54.3'e gerilediği görülmektedir. Anketlerden elde edilen kullanılabilir gelirin gerek GSMH gerek özel harcanabilir gelire oranlarındaki bu azalış, anketlerin hanehalkı gelirini kapsamakta yetersiz kaldığına işaret etmektedir.

Tablo : 22 – Makro Büyüklükler ve Anket Verileri Karşılaştırması

	Trilyon TL.			GSMH'ya Oran (%)		
	1994	2002	2003	1994	2002	2003
1.GSMH	3.888	275.032	356.681	100.00	100.00	100.00
2.Özel Tüketim						
DİE	2.706	184.420	239.586	69.60	67.05	67.17
Gıda + İçki	1.038	63.761	83.880	26.70	23.18	23.52
Gıda Dışı	1.668	120.659	155.706	42.90	43.87	43.65
DPT	2.578	187.452	244.226	66.31	68.16	68.47
3.Özel Harcanabilir Gelir (DPT)	3.517	255.670	331.947	90.46	92.96	93.07
4.DİE Gelir ve Tüketim Anketi						
Hanehalkı Kullanılabilir Gelir	2.209	143.777	180.305	56.82	52.28	50.55
Tüketim Harcaması	1.482	120.568	148.358	38.12	43.84	41.59
Gıda + İçki	528	37.050	46.912	13.58	13.47	13.15
Gıda Dışı	954	83.518	101.446	24.54	30.37	28.44
5.Özel Tasarruf Oranı (%)						
DİE	20.2	16.1	17.7			
DPT	26.7	27.0	26.4			

Kaynak : DİE, DPT ve kendi hesaplamamız.

Anketlerden elde edilen tüketim harcamalarının GSMH'ya oranı 1994 yılında yüzde 38.1 iken, bu pay 2002 yılında yüzde 43.8'e yükselmiş, 2003 yılında ise yüzde 41.6'ya gerilemiştir. Hanehalkı tüketim harcamalarının, DİE tarafından hesaplanan özel tüketim harcamalarına oranı ise 1994 yılında yüzde 54.8, 2002 yılında yüzde 65.4, 2003 yılında ise yüzde 61.9 olarak gerçekleşmiştir. Tüketim harcamalarını gıda ve gıda dışı olarak sınıflandırdığımızda, anketin gıda harcamalarını kapsamakta daha yetersiz olduğu görülmektedir. 2003 yılında anketten elde edilen gıda harcamaları toplamının DİE Tüketim Harcamalarına oranı yüzde 55.9 iken, gıda dışı harcamalar için bu oran yüzde 65.2 olmuştur. Bu oranlar 1994 yılı için, sırasıyla yüzde 50.9 ve yüzde 57.2 idi.

1994-2003 döneminde, tüketim harcamalarının daha hızlı artması nedeniyle, anketlerden elde edilen ortalama tasarruf oranı da yüzde 20.2'den yüzde 17.7'ye gerilemiştir. Ancak, DPT tarafından hesaplanan özel tasarruf oranına bakıldığında, bu dönemde özel tasarruf oranında fazla değişim olmadığı ve özel tasarruf oranının yüzde 26-27 aralığında kaldığı gözlenmektedir.

Bu karşılaştırmalar dikkate alındığında, ankete katılan hanehalklarının tüketim harcamaları konusunda daha gerçekçi davrandıkları, ancak gelirlerini gizledikleri sonucuna ulaşılmaktadır.

5. Sonuç ve Değerlendirme:

Bu çalışmada, Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1994, 2002 ve 2003 yıllarına ait hanehalkı gelir dağılımı ve tüketim harcamaları anketleri detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu bölümde anket sonuçları ile bunlara ilişkin değerlendirmeler, gelir dağılımı ve tüketim harcamaları alt başlıkları altında özetlenecektir.

Gelir Dağılımı

1. **Anket sonuçlarına göre, gelir dağılımı Türkiye genelinde, kent ve kırsal kesimde önemli bir iyileşme göstermiştir.** Düşük gelir gruplarının gelirden aldıkları pay artarken, en yüksek ve en düşük gelir grubu arasındaki gelir farklılıkları da azalmıştır. Türkiye genelinde, 1994 yılında birinci ve ikinci gelir diliminin toplam kullanılabilir gelir içindeki payı yüzde 13.5 iken, bu pay 2003 yılında yüzde 16.3'e yükselmiştir. En üst gelir grubunun payı ise, aynı dönemde yüzde 54.9'dan yüzde 48.3'e gerilemiş ve en üst gelir dilimi ile en düşük gelir dilimi arasındaki fark (Q5/Q1 oranı) 11.2 kattan 8.1 kata düşmüştür. Kırsal kesimde gelir dağılımı sınırlı bir iyileşme gösterirken, kentsel kesimdeki iyileşme daha belirgin olmuştur.

2. Gelir dağılımı eşitsizliğindeki düzelmelerin bir göstergesi de, 1994 yılında Türkiye genelinde 0.49 olan Gini Katsayısının 2003 yılında 0.42'ye gerilemesidir. Gini Katsayısı, aynı dönemde, kentlerde 0.51'den 0.42'ye, kırsal kesimde ise 0.41'den 0.39'a düşmüştür. DİE ilk kez 2003 yılı anketinde "Ulusal Eşdeğer Fert Ölçeğine" göre de gelir dağılımı bilgilerini 2002 yılı ile karşılaştırmalı olarak yayınlamıştır. Bu ölçüte göre, 2003 yılında gelir dağılımı Türkiye genelinde ve kırsal kesimde daha sınırlı bir iyileşme gösterirken, kentlerdeki iyileşme daha da belirginleşmiştir. Ancak, **orijinal dağılım ile ulusal eşdeğer fert ölçeğine göre dağılım arasında 2002 yılında çok ciddi farklılaşma gözlenmektedir. Bu farklılaşmanın nedenlerinin, DİE tarafından kamuoyuna açıklanmasının gerektiği düşünülmektedir.**

3. 1994-2003 döneminde gelir dağılımında iyileşme gözlenmesine karşın, **hane başına yıllık ortalama gelir-net asgari ücret ilişkisinde bozulma olmuştur.** Nitekim, 1994 yılında hane başına yıllık ortalama gelir yıllık net asgari ücretin 6.6 katı iken, 2003 yılında 4.0 katına gerilemiştir. Benzer şekilde, TÜFE ile deflate edilerek hesaplanan hane başına yıllık ortalama reel gelirden 1994-2003 döneminde düşüş yaşanmıştır. Bu dönemde, Türkiye genelinde hane başına reel gelirden yıllık ortalama yüzde 2.6 oranında azalış meydana gelmiştir. Kentlerde hane gelirlerindeki reel azalış yüzde 3.6, kırsal kesimde ise yüzde 1.5 olmuştur. 1994-2003 döneminde, **en üst gelir grubunun reel gelirlerindeki yüksek oranlı gerileme, gelir dağılımındaki iyileşmenin temel kaynağını oluşturmuştur. Diğer bir ifadeyle, tüm gelir dilimlerinin reel gelirleri gerilerken, en üst dilimindeki reel gelir gerilemesinin daha yüksek olması, gelir dağılımının iyileşmesi ile sonuçlanmıştır.**

4. Türkiye genelinde, 1994 yılında 4.45 kişi olan ortalama hanehalkı büyüklüğü 2003 yılında 4.13 kişiye gerilemiştir. Yerleşim yerleri ve gelir dilimleri itibarıyla hanehalkı büyüklüğünün değişmesi, dönemler itibarıyla hane başına düşen gelirin karşılaştırılmasında sorun yaratmaktadır. Bu nedenle, dönemler arası **gelir düzeylerinin karşılaştırılmasında fert başına kullanılabilir gelirin kullanılmasının daha uygun olacağı düşünülmektedir.** Nitekim, 1994-2003 döneminde fert başına reel gelir yılda ortalama yüzde 1.8 oranında gerilemiş ve bu oran hane başına reel gelirdeki gerilemeden daha düşük gerçekleşmiştir.

5. 1994-2003 döneminde **hane ve fert başına reel gelirdeki gerileme, Türkiye geneli ve yerleşim yerleri itibarıyla yoksulluğun arttığına ve düşük gelir sorununun ağırlaştığına işaret etmektedir.** Kasım 2000 ve Şubat 2001 tarihlerinde yaşanan krizlerin toplumun tüm kesimlerini olumsuz etkilemesi, işsizliğin artması ve işsiz kalma sürelerinin uzaması, hem hanehalkı gelirlerini reel olarak düşürmüş hem de hanehalklarının birikimlerinin erimesine neden olmuştur.

6. Hanehalkı kullanılabilir gelirinin türler itibarıyla dağılımı incelendiğinde, **maaş-ücret gelirleri ile transfer gelirlerinin, özellikle devletten sağlanan transfer gelirlerinin, paylarında önemli bir artış gözlenmektedir.** Bu eğilim, özellikle kentlerde çok belirginleşmektedir. 1994

yılında hanehalkı kullanılabilir geliri içinde maaş ve ücretin payı yüzde 23.7, transfer gelirlerinin payı yüzde 10 iken, 2003 yılında bu gelir türlerinin payları, sırasıyla, yüzde 38.7 ve yüzde 20'ye yükselmiştir. Bu dönemde, istihdam içinde ücretli-maaşlı çalışanların payının yüzde 27.8'den yüzde 42.9'a çıkması ve emekli sayısındaki artış bu sonuçta etkili olmuştur. 1994-2003 döneminde, müteşebbis geliri, gayrimenkul geliri, menkul kıymet geliri ve yevmiye gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki payları ise azalış göstermiştir. Müteşebbis gelirlerinin payının yüzde 42.4'ten yüzde 32.0'a gerilemesinde temel etken tarımsal gelirin payındaki hızlı azalış olmuştur. Bu dönemde, tarım hariç müteşebbis gelirlerinin payı yüzde 25.7'den yüzde 22.2'ye gerilemiştir. En belirgin düşüş menkul kıymet gelirlerinin payında gözlenmiştir. 1994 yılında menkul kıymet gelirlerinin payı yüzde 7.7 iken, bu pay 2003 yılında 2.6'ya düşmüştür. Kırsal kesimde menkul kıymet gelirlerinin payı artarken, kentlerde hanehalkı kullanılabilir geliri içindeki payı yüzde 10.6'dan yüzde 2.9'a gerilemiştir.

7. 1994-2003 döneminde, **daha eşitsiz dağıldığı bilinen müteşebbis gelirleri ile menkul kıymet gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki paylarının azalması, gelir dağılımının iyileşmesini de beraberinde getirmiştir.** Ayrıca, ücretliler arasında gelir eşitsizliğinin daha sınırlı olduğu ve devletin transfer geliri politikasının **gelirin yeniden dağıtılması amacı da olduğu** bilinmektedir. Maaş-ücret ve devletten sağlanan transfer gelirlerinin 1994 yılında hanehalkı kullanılabilir geliri içinde yüzde 30.6 olan payının, 2003 yılında yüzde 56.2'ye çıkmasının doğal sonucu, gelir dağılımının daha adil hale gelmesidir.

8. **DİE anketlerinden elde edilen menkul kıymet gelirleri ile gerçek kira gelirlerinin diğer makroekonomik göstergelerle uyumlu olmadığı düşünülmektedir.** 1994-2003 döneminde, menkul kıymet gelirlerinin kaynağını oluşturan mali varlıklar, gerek değer gerek GSMH'ya oran olarak önemli bir artış göstermiştir. Nitekim, toplam mali varlıkların GSMH'ya oranı 1994 yılında 47.3'ten 2003 yılında yüzde 106.1'e yükselmiştir. Yine bu dönemde hem mali varlıklardaki artış hem reel faizlerin yüksekliği nedeniyle, konsolide bütçe iç borç faizi ödemeleri ile bankaların mevduata ödediği faizlerin toplamının GSMH'ya oranı yüzde 13.1'den yüzde 21.3'e yükselmiştir. Anket sonuçlarına göre, menkul kıymet gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki payının hızla gerilemesi bu göstergelerle uyumsuzdur. Benzer şekilde, TÜFE endeksinde nispi fiyat yapısının kira grubu lehine önemli ölçüde değişmesi ve tüketim harcamaları anketlerinde konut harcamalarının payındaki artış, gerçek kira gelirlerinin kullanılabilir gelir içindeki payının azalması ile çelişki yaratmaktadır.

9. Üç Büyük İl'in kullanılabilir gelirden aldıkları pay ve bu illerde gelirin dağılımındaki değişim, 1994-2003 döneminde Türkiye genelinde ve kentlerde gelir dağılımındaki iyileşmeye önemli ölçüde ışık tutmaktadır. 1994 yılında Üç Büyük İl'in il merkezlerinin toplam kullanılabilir gelirden aldıkları pay yüzde 37.1, 2003 yılında Üç Büyük İl'in (ilçeleri dahil) aldığı pay ise yüzde 40.8 olarak gerçekleşmiştir. Bu illerde en üst gelir grubu ile en düşük gelir grubu arasındaki gelir farklılığı 12.51 kattan 7.74 kata gerilemiştir. En belirgin gerileme İstanbul'da gerçekleşmiş ve beşinci % 20'lik dilimin gelirden aldığı pay 1994 yılında yüzde 64.1 iken, 2003 yılında yüzde 50.5'e gerilemiştir. Bu, İstanbul'da ve Türkiye genelinde gelir dağılımındaki düzelmenin temel etkenlerinden biri olmuştur. Nitekim, bu dönemde, **Türkiye genelinde en üst gelir grubunun payında görülen 6.6 puanlık düşüşün 3 puanı, diğer bir ifadeyle yaklaşık yarısının İstanbul'dan kaynaklandığı hesaplanmıştır. Bu sonucun fazla abartılı olduğu ve büyük ölçüde gelir dağılımı anketlerinin menkul ve gayrimenkul gelirlerini tespitinde yetersiz kalmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.**

10. Anketlerden elde edilen hanehalkı kullanılabilir gelirin GSMH ve DPT tarafından hesaplanan Özel Harcanabilir Gelir içindeki payı sürekli düşüş göstermektedir. 1994 yılında hanehalkı kullanılabilir gelirin GSMH'ya oranı yüzde 56.8, Özel harcanabilir Gelire oranı yüzde 62.8 iken, bu oranlar 2003 yılında, sırasıyla, yüzde 50.6'ya ve yüzde 54.3'e gerilemiştir. Diğer bir ifadeyle, **anketlerden elde edilen verilerin genel yapıyı açıklama gücü gittikçe azalma göstermektedir.** Bilindiği gibi, 2005 yılı ortalarında GSMH hesaplarının yeniden revize edileceği açıklanmış ve revize GSMH büyüklüklerinin mevcut büyüklükten yüzde 25-30 civarında daha yüksek olabileceği beklentisi oluşmuştur. Bu durumda, anketlerden elde edilen kullanılabilir gelirin dilimler ve türler itibarıyla dağılımına ilişkin sonuçlarının **açıklama gücünün daha da**

zayıflaması beklenmelidir. Diğer taraftan, GSMH büyüklüklerinin yukarı doğru önemli ölçüde revize edilmesinin ekonomik gerekçeleri de sıkça sorgulanabilecektir.

11. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün sahip olduğu bilgi toplama-değerlendirme kapasitesi ile teknoloji düzeyinin, **gelir dağılımı sonuçlarının açıklandığı basın bültenlerinin daha kapsamlı ve fonksiyonel olarak hazırlanmasına** imkan verdiğine inanılmaktadır. Basın bültenlerinde, yüzde 10'luk ve yüzde 5'lik dilimler itibarıyla de gelir dağılımı sonuçlarının yayınlanması, her bir gelir diliminin sahip olduğu gelirin türler itibarıyla verilmesi ve anket sonuçları ile DİE tarafından hesaplanan ilgili diğer makro büyüklüklerin karşılaştırılması da yararlı olacaktır. Böylece, anket sonuçlarının kullanıcılar tarafından daha sağlıklı ve gerçekçi değerlendirilmesi imkanı sağlanmış olacaktır.

Tüketim Harcamaları

1. **Gelire göre sıralı hane başına ortalama tüketim harcamalarına bakıldığında, gelir dağılımında olduğu gibi, son yıllarda bir iyileşme izlenimi ortaya çıkmaktadır.** Nitekim, 1994 yılında 4.8 kat olan Q5/Q1 oranı, 2002'de 4.1 kata gerilemekte, 2003 yılında ise tekrar 4.5 kata yükselmektedir. Ancak, sözkonusu ortalama tüketim harcamaları **asgari ücret ile karşılaştırıldığında, dalgalı bir iyileşmenin aksine hem kentsel hem kırsal alanda istikrarlı bir bozulma sürecinin yaşandığı görülmektedir.** Bu gelişmede, enflasyon ve kur değişimlerinin üzerinde bir asgari ücret artışı yapılması da belirleyici rol oynamıştır.

2. **Asgari ücretteki göreceli yüksek artışın sonuçlar üzerindeki çarpıtıcı etkisini gidermek için tüketim harcamaları TÜFE endeksi kullanılarak sabit fiyatlarla ifade edilmiş ve incelenen dönemde hane başına tüketim harcamalarının yöre farkı gözlemlenmeden reel olarak gerilediği tespit edilmiştir.** Nitekim, 2003 yılında hane başına ortalama tüketim harcamaları reel olarak yüzde 3.5 oranında gerilemiş, bu gerileme kırsal kesimde yüzde 13.1'i bulmuştur. Ancak, bu sonuçların GSYİH hesabında kullanılan özel tüketim harcamalarından hesaplanan hane başına tüketimdeki reel büyüme oranları ile tutarlı olmadığına altının çizilmesi ve DİE tarafından bu farklılığın izah edilmesinin yararlı olacağına belirtilmesi gerekmektedir.

3. **İncelenen dönemde ortalama hane büyüklüğünde meydana gelen değişimlerin etkisini gidermek amacıyla, fert başına reel tüketim harcamaları da hesaplanmıştır.** 1994-2003 döneminde fert başına reel tüketim harcaması yılda ortalama yüzde 0.2 oranında artış göstermiştir. En düşük gelir diliminde fert başına tüketim reel olarak gerilerken, diğer gelir dilimlerinde reel büyüme meydana gelmiştir. Ancak, **2003 yılında fert başına reel tüketim harcamalarında da, hane başına tüketim harcamalarındaki gelişmelere benzer, özellikle kırsal kesimin tüketim harcamalarında, önemli reel gerilemeler tespit edilmiştir.** Nitekim, 2003 yılında Türkiye genelinde fert başına tüketim reel olarak yüzde 2.9 oranında azalırken, bu azalma kırsal kesimde yüzde 16.5'i bulmuştur. İlk yüzde 20'lik gelir grubunun tüketim harcamalarındaki gerileme çok daha belirgin olup, sözkonusu oranlar, sırasıyla, yüzde 15.9 ve yüzde 34.8'dir. **En düşük gelir diliminde fert başına reel tüketimdeki bu azalış, toplumda yoksulluğun yaygınlaşığına işaret etmektedir.**

4. **Dolar cinsinden fert başına günlük tüketim miktarlarını kullanarak da aynı sonuca ulaşılabilmektedir.** TL'nin dolar karşısındaki değer kaybı/kazancının etkisini gidermek amacıyla 2003 yılı fiyatlarıyla hesaplanan fert başına günlük tüketim tutarı, 1994-2003 döneminde önemli bir değişiklik göstermemiş ve ortalama olarak 4 dolar civarında gerçekleşmiştir. **Birinci yüzde 20'lik gelir grubunda bu tutar 2 doların aşığına düşmektedir.**

5. **Tüketim harcamalarına, harcama grupları itibarıyla bakıldığında, harcama yapısında gelir dilimleri ve yöresel olarak önemli farklılaşmalar olduğu görülmektedir.** Dönemler itibarıyla bazı mal ve hizmet gruplarına yapılan harcamaların, nispi fiyat yapısındaki değişimlerin de etkisiyle, paylarında dalgalanmalar gözlenmektedir. Örneğin, gıda, giyim ve konut harcamalarının toplamı olarak tanımlanan zorunlu harcamaların ve mal ağırlıklı harcamaların nispi önemi 2002 yılında 1994 yılına göre gerilerken, 2003 yılında nispi önemi tekrar artmıştır.

6. Gelire göre sıralı tüketim harcamalarının dağılımında 1994-2003 döneminde iyileşme gözlenmiştir. Tüketim harcamalarının dağılımı, hanehalkı kullanılabilir gelirin dağılımına göre daha adil bir yapı arz etmektedir. Nitekim, ilk iki gelir grubunun 2003 yılında hanehalkı kullanılabilir gelirinden aldıkları pay yüzde 16.3 iken, tüketim harcamalarından aldıkları pay yüzde 21.8'dir.

7. Tüketime göre sıralı dağılım ile hanehalkı kullanılabilir gelirin dağılımı arasında daha fazla benzerlik bulunmakta ve bu dönemde tüketime göre sıralı dağılımda da iyileşme gözlenmektedir. Nitekim, 2003 yılında ilk iki yüzde 20'lik grubun gelirden aldığı pay yüzde 16.3 iken, tüketimden aldıkları pay yüzde 18.1 olmuştur. En üst yüzde 20'lik grup gelirden yüzde 48.3, tüketimden ise yüzde 45.1 oranında pay almaktadır.

8. 2003 yılı Hanehalkı Tüketim Harcamaları Anketi ile 1994 yılı karşılaştırıldığında, **gıda-alkolsüz içecekler, giyim-ayakkabı, mobilya-ev aletleri-ev bakım hizmetlerine yönelik harcamaların payında önemli düşüş gözlenirken, konut-su-elektrik-gaz, haberleşme ve lokanta-yemek hizmetleri-oteller grubuna yönelik harcamaların payında belirgin bir artış olduğu** görülmektedir. Harcama yapısındaki bu değişim sonucunda, toplam harcamalar içinde zorunlu tüketim harcamaları (gıda+giyim+konut) 1994 yılında yüzde 64.7 paya sahip iken, 2003 yılında bu pay yüzde 62'ye gerilemiştir. Benzer şekilde, mal grubu ağırlıklı harcamaların payında gerileme gözlenirken, hizmet grubu ağırlıklı harcamaların payında artış meydana gelmiştir.

9. **1994-2003 döneminde harcama yapısındaki bu değişimde, nispi fiyat yapısının değişmesi temel belirleyici olmuştur.** Nitekim, "1994=100 Bazlı Kentsel Yerler Tüketici Fiyatları" endeksindeki alt gruplardaki fiyat artışları incelendiğinde, bu eğilim açıkça görülmektedir. Ancak, 2002 ve 2003 yıllarında nispi fiyat yapısındaki değişim ile alt harcama gruplarının paylarında uyumsuzluk gözlenmektedir. Bu durum, özellikle konut, sağlık, ulaştırma ve lokanta grubunda belirginleşmektedir.

10. **Kentli nüfusun artması, tüketim harcamaları içinde kentlerin payının artmasını da beraber getirmiştir.** 1994 yılında, toplam tüketim harcamaları içinde kentlerin payı yüzde 66.3 iken, bu pay 2003 yılında yüzde 72.7'ye yükselmiştir. Kent ve kırsal kesim tüketim kalıpları arasında önemli farklılıklar gözlenmektedir. Bu farklılık, özellikle gıda-alkolsüz içecekler, konut-su-elektrik-gaz ve ulaştırma grubuna yönelik harcamaların paylarında görülmektedir. Örneğin, 2003 yılında gıda-alkolsüz içeceklere yönelik harcamaların toplam tüketim harcamaları içindeki payı kentlerde yüzde 24.1 iken, bu pay kırsal kesimde yüzde 36.4'tür. Hanehalkı kullanılabilir geliri içinde 2003 yılında yüzde 40.8 paya sahip olan Üç Büyük İl toplam tüketim harcamalarından da yüzde 40.7 oranında pay almaktadırlar. Bu illerin, hizmet grubu ağırlıklı harcamalardan aldığı pay ise yüzde 46.8'dir.

11. Tüketim kalıpları, kent ve kırsal yerleşim yerleri itibarıyla olduğu gibi, gelir dilimlerine göre de önemli bir farklılaşma göstermektedir. 2003 yılında, zorunlu tüketim harcamalarının toplam tüketim içindeki payı birinci % 20'lik gelir diliminde yüzde 74.8 iken, bu pay beşinci % 20'lik gelir diliminde yüzde 53.2'ye düşmektedir. Gelir seviyesi yükseldikçe, tüketim harcamaları içinde zorunlu tüketim harcamalarının payı azalmakta, hizmet ağırlıklı harcama gruplarının payı ise artış göstermektedir. **1994-2003 döneminde, alt gelir diliminin tüketim kalıplarındaki iyileşme sonucunda, gelir dilimleri itibarıyla de tüketim kalıpları arasındaki farklılığın azaldığı gözlenmektedir.**

12. Hanehalkı tüketim harcamaları anketlerinden elde edilen tüketim harcamaları anketi ile DİE özel tüketim harcamaları arasında yıllar itibarıyla önemli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Anketlerden elde edilen hanehalkı tüketim harcamalarının DİE özel tüketim harcamalarına oranı 1994 yılında yüzde 54.8 iken, bu oran 2002 yılında yüzde 65.4'e yükselmiş, 2003 yılında ise yüzde 61.9'a gerilemiştir. 2005 yılı ortalarında GSMH ve dolayısıyla DİE özel tüketim harcamalarının revize edileceği dikkate alınır, **anket sonuçları ile milli muhasebe sisteminde yer alan özel tüketim harcamaları arasındaki ilişkinin daha da zayıflayacağı anlaşılmaktadır.**

13. Bilindiği gibi, 2003 yılı hanehalkı tüketim harcamaları anketi DİE tarafından yeni bir "Tüketici Fiyatları Endeksi" oluşturulmasına baz teşkil edecektir. **Tüketici fiyatları endeksinin alt grup ağırlıkları oluşturulurken, sadece anketlerden elde edilen ortalama ağırlık setlerinin dikkate alınması yerine, Türkiye ortalaması ile uyumlu hanehalkı büyüklüğü, kullanılabilir gelir ve tüketim harcamalarına sahip grupların da tüketim harcama kalıplarının gözönüne alınmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.** Nitekim, Türkiye ortalaması ile uyumlu olan dört kişilik hanenin tüketim harcamaları, gelire göre sıralı dördüncü % 20'lik dilimin tüketim harcamaları ile tüketime göre sıralı dördüncü % 20'lik dilimin tüketim harcamalarının dağılımı, anket ortalamasından bazı alt gruplarda önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Dikkate alınması gereken bir diğer hususta, örnek hacminin farklı olmasının da etkisiyle, 2002 ve 2003 yılı anketlerinde, özellikle kırsal kesimde tüketim harcamalarının dağılımındaki önemli değişimdir. Kırsal kesimde zorunlu tüketim harcamalarının payı 2002 yılında yüzde 62.1 iken, 2003 yılında yüzde 66'ya yükselmiştir. Nispi fiyat yapısındaki değişimle de uyumlu olmayan bu artış, Türkiye genelindeki dağılımı da etkilemektedir.

14. Gelir dağılımı ile ilgili olarak ifade edildiği gibi, tüketim harcamaları ile ilgili **anket bulgularının makro büyüklüklerle karşılaştırılarak analiz edilmesinin anket sonuçlarının değerlendirilmesindeki kaliteyi artıracak** düşünülmektedir. Her ne kadar hanehalkları tüketim harcamaları konusunda daha gerçekçi cevaplar verseler de, hem gelir hem tüketim harcamaları anket ve analizlerinin geliştirilme ihtiyacı sözkonusudur.

KAYNAKLAR:

- 1.DİE, "1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketinin Geçici Sonuçları", 18.10.1996 Tarihli Haber Bülteni.
- 2.DİE, "1994 Hanehalkı Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları", Haziran 1997.
- 3.DİE, "2002 Hanehalkı Bütçe Anketi Tüketim Harcamaları Sonuçları", 13.10.2003 Tarihli Haber Bülteni.
- 4.DİE, "2002 Hanehalkı Bütçe Anketi Gelir Dağılımı Sonuçları", 13.10.2003 Tarihli Haber Bülteni.
- 5.DİE, "2003 Hanehalkı Tüketim Harcaması Sonuçları", 14.09.2004 Tarihli Haber Bülteni.
- 6.DİE, "2003 Gelir Dağılımı Sonuçları", 06.10.2004 Tarihli Haber Bülteni.
- 7.DPT, "1996 ve 2004 Yıllık Programlar".
- 8.DPT, "İller İtibariyle Gelişmişlik Performansı-Bölgesel Gelişme", <http://www.dpt.gov.tr>.
- 9.DPT, "Ekonomik ve sosyal Göstergeler (1950-2003)", Ankara, Ocak 2004.
- 10.YÜKSELER, Zafer,"2002 Hanehalkı Bütçe Anketi:Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamalarına İlişkin Sonuçların Değerlendirilmesi", Tartışma Tebliği, Türk Ekonomi Kurumu, Aralık 2003.